

קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל*

אלי ברמן**

מאמר זה מציע שלושה נימוקים כלכליים לביטול חוקים הקשורים לאוכלוסיה החרדית בישראל. ראשית, מערכת הסובסידיות הקיימת יצרה עוני רב ותלות בסעד בקהילה החרדית. כשהגברים נשארים בישיבה עד גיל ארבעים בממוצע והאוכלוסיה החרדית מוכפלת מדי 16 שנה, הקהילה תלויה תלות מסוכנת בשלומי העברה וצדקה. ספק אם העברות אלו יגדלו במהירות שדי בה לכלכל את המשפחות החרדיות ההולכות וגדלות. נימוק שני הוא שכח המונופוליסטי מגביל תחרות בשוק השרותים הדתיים, דבר המביא לאספקת שרותים נחותה בהשוואה למה שניתן לשאר האוכלוסיה. לבסוף, מדינה שמאפשרת תשלומי העברה שמפלים לטובת קהל בוחרים מסוים, מתמרצת התארגנות של מפלגות פוליטיות-דתיות. מפלגות אלו מערערות את יציבות המערכת הפוליטית.

למה אבות ואמהות שמשפחותיהם חיות בעוני בוחרים לשלוח את בניהם לישיבה במקום עבודה? מאמר נוסף פיתח מודל כלכלי לפתור חידה זו. בעבודה הזאת אני בוחן את השלכות המודל על המדיניות ומדגיש את העיוותים הנובעים מסבסוד לקהילה הדורשת קורבן אישי כתנאי להשתייכות. הסובסידיה מתבזבזת עקב הגידול בקורבן הנדרש. המאמר מציע מערכת רפורמות שיוויניות שתרחיב את תוכניות הרווחה הכלכליות ובכך תפצה את הקהילה החרדית על אובדן הסובסידיות והמעמד המונופוליסטי שיש לספקי שירותים עבורה. רפורמות אלו יאפשרו לקהילה החרדית לשגשג בכוחה היא, יתרמו לתפקוד המערכת הפוליטית ויעודדו יחס בריא בין ענפי המסורת היהודית בישראל.

* עומד לצאת לאור ב־Contemporary Jewry. הוצג בכנס הבינלאומי על כלכלת היהדות והאדיקות היהודית, אוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת אילינוי בשיקגו, 13-15 בדצמבר 1998, רמת גן, ישראל, ובדיון הפאנל על "תמיכת המדינה בדת בישראל", במרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל-אביב, 14 במרס 1999.

** מאמר זה ממשיך עבודה משותפת עם רות קלינוב, ואני מודה לה על העצה וההצעות לשיפור שהעניקה לי. מכון ירושלים לחקר ישראל הגיש סיוע כספי למחקר קודם. מנחם פרידמן ולורנס איינקונה חלקו עמי את ידיעותיהם והתלהבותם. אני מודה על ההערות המועילות של המתדיין יורם וייס וכן על הערותיהם של כרמל צ'וזוויק, דניאל צידון, משתתפי כנס בר אילן ומשתתפי הסמינר במרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל-אביב. לורנס איינקונה הרשה לי בטובו להעתיק במאמר זה את ציור I מ־Iannaccone (1991). השגיאות שנותרו הן שלי.

1. מבוא

הקהילה החרדית בישראל נתונה באיום של משבר כלכלי (Dahan 1996; Berman and Klinov 1997). ארבעה רכיבים של בעיה תלויה ועומדת זו הם: (1) שיעורי השתתפות נמוכים בכוח העבודה בקרב גברים בגילי 25-54, אשר 60% מהם שוהים בישיבות (מוסדות שאין בהם רכיב של הכשרה חילונית); (2) שכר נמוך בשוק העבודה לבוגרי ישיבות; (3) הכנסה שוטפת נמוכה למשפחות; (4) שיעור גידול שנתי של 4%-4.5 באוכלוסייה, ממנו משתמעת הכפלת האוכלוסייה מדי 16 שנה תוך דלדול מהיר של משאביה.

מדוע נשארים הגברים בישיבה, נוכח דלות משפחותיהם? חלק מן ההסבר נעוץ בדחיית הגיוס לצבא, המסכסדת למעשה את השהות בישיבה. אבל השהות בישיבה נמשכת בדרך כלל הרבה אחרי שפוקעת הסובסידיה שברחייה. הייתכן שההסבר היחיד הוא דבקות בלימודי הקודש? הדבר אינו סביר וזאת משתי סיבות: ראשית, יהודים חרדים מחוץ לישראל, אפילו בני אותם זרמים, כמעט שאינם עושים את כל זמנם בישיבה אחרי שהגיעו לגיל 25; שנית, אין תקדים היסטורי ללימודים מלאים בישיבה עד גיל 40 בממוצע, כמקובל עתה בישראל!

עבודה קודמת (Berman 2000) הציעה הסבר המבוסס על תורת המועדון¹ שניסח (Iannaccone 1992). הוא מתאר קהילה שחבריה נהנים מהפעילות הדתית והחברתית של החברים האחרים בה. זהו טיעון טבעי בהקשר החרדי כי הקהילה מקיימת רמה ראויה לציון של ערכות הדתית באמצעות פעולות צדקה של יחידים ומוסדות "עבור כלכלן, איסורים דתיים מהווים חידה". איסורים אלו ניתנים להבנה כמס קיצוני על פעילות חילונית מחוץ למועדון שמהווה חלופה לפעילות צדקה בתוך המועדון. קהילה דתית החסרה רשות מיסוי או שאיננה יכולה לסבסד פעילות דתית, עשויה לבחור באיסורים כדי להביא להגברת הפעילות הדתית בין החברים. אפשר לתת צידוק בגישה זו לשמירת השבת והכשרות, למשל. ראיית ההתנהגות הדתית כפעילות חברתית אינה שוללת את חשיבות האמונה אלא מנסה להציג תיאוריה שמבוססת על "בחירה רציונלית".

מתן הסבר למחיר (להרס בלתי-הפיך של משאבים), כמו הקרבת קורבנות או נדרי פרישות והינזרות, טעון מאמץ נוסף. לשם כך מחזק Iannacoe את המודל בגורמים הטרוגניים המאותתים על המחויבות למועדון הדתי ב'הקרבה', המתירים למועדון להוציא מתוכו 'נוסעי חנינם' ולברור לו רק את המסורים ביותר בין המצטרפים הפוטנציאליים. בהקשר זה, אפשר להבין את הנוכחות בישיבה כאות הכרוך בהקרבה אישית, שנועד להוכיח מסירות לקהילה החרדית או למועדון. ("הנכונות של אברהם להקריב את יצחק לא היווה אות שהוכיח מסירות"). מודל זה מבהיר את חוסר היעילות בשיטה של דחיית הגיוס ושל סבסוד אחר לחברי הקהילה, כמו מתן מלגות לתלמידי ישיבות. אפשר לומר באופן אינטואיטיבי כי יש בזבוז מלכתחילה בסבסוד איתות הכרוך במחיר כבד, כי הסבסוד מקטין את ערכו של האיתות וגורר איתות יקר עוד יותר. ובאופן כללי, סבסוד כל היבט של חברות במועדון הדורש איתות יקר כתנאי להצטרפות, גורר איתות יקר עוד יותר המביא לבזבוז הסובסידיה הראשונית. ייתכן שזהו המקרה הקיצוני של מדיניות ציבורית מעוותת. במקרה זה, השויון והיעילות עולים בקנה אחד, כי סובסידיה שאיננה מפלה לטובה את חברי המועדון לא תגרור עלייה באיתות הנדרש. אפשר להנהיג סובסידיות צודקות, המשפרות את הרווחה לפי תנאי פרטו.

מאמר זה בוחן את הניתוח הנדון, מביא הסבר אינטואיטיבי למצאים העיקריים ודן במפורט

1. ראו Cornes and Sandler (1986) להצגה בהירה של תורת המועדון.

בהשלכותיהם על הרווחה ועל המדיניות הציבורית. המאמר נעזר בספרות העוסקת בהקצאה מונופולית של שירותים דתיים ובעיוותים הנובעים מקיום מונופולים דתיים. המסקנה העיקרית של כל הטיעונים הללו היא שתמיכת המדינה בקבוצה דתית מסוימת דווקא, גוררת אי-צדק המביא לחוסר-יעילות משני סוגים: ראשית, סבסוד קבוצות הנוזקות לקורבן כאות למסירות גורר קורבנות נוספים; שנית, הגבלת כניסתם של ספקי שירותים דתיים שונים גוררת אספקת-חסר של השירותים הללו. יתר על כן, השיטה הקיימת מתמרצת קבוצות דתיות ואתניות להתארגן התארגנות פוליטית ולהקים מפלגות פוליטיות- דתיות המערערות את היציבות הפוליטית בישראל. המאמר מסתיים במערכת המלצות למדיניות שתביא לתיקון העיוותים הנובעים מהטיפול הנוכחי של ממשלת ישראל בענייני הדת. רפורמות אלו יניחו לקהילה חרדית חזקה לשגשג בכוחה היא, בלי צורך בפוליטיקה דתית פלגנית המבוססת על חתירה לרנטות מפלות.

יש מקום לתיאור קצר של תמיכת המדינה בדת. ישראל ירשה מממשלת המנדט הבריטי מערכת חוקים המפקידה היבטים שונים של דיני האישות בסמכות רשויות דתיות, בהתאם לדת התושבים.² (מאמר זה עוסק ביהודי ישראל אבל אפשר להכליל את הניתוח על ישראלים אחרים.) באשר ליהודים, לבתי-הדין הרבניים יש סמכות בלעדית בענייני נישואין וגירושין והם חולקים עם בתי-המשפט האזרחיים את הסמכות בענייני מזונות, תמיכה בילדים, אפוטרופסות, ירושה ומעמד אישי. החוק הישראלי מכיר ברבנות הראשית כסמכות העליונה בענייני החוק הדתי. שני רבנים ראשיים, ספרדי ואשכנזי, מתחלפים בנשיאות הרבנות.

נוסף על הרבנות ועל בתי-הדין, המשרד לענייני דתות מחלק כספים לישיבות, למקוואות ולגופים דתיים אחרים. הוא תומך במועצות הדתיות המקומיות של כל דת, המפקחות (כשמדובר ביהודים) על הכשרות, בתי-הכנסת, המקוואות, טקסי הנישואין ושירותי הקבורה. המשרד ממנה את הרבנים המקומיים. יש בו צוות גדול האחראי לאספקת השירותים הדתיים. כשמדובר ביהודים, אלה כוללים הגנה על המקומות הקדושים, הוראה דתית, גיור עולים חדשים וארגון חגים דתיים. תקציב המשרד הוא 1.6 מיליארד ש"ח³ והוא מגיע ל-0.4% מהתמ"ג. יותר מחצי התקציב מועבר לישיבות (לא כולל 110 מיליון ש"ח הניתנים כתמיכה בהכנסתם של תלמידי הישיבות). החלק היהודי של בירוקרטיה זו, לרבות המועצות הדתיות, נשלט בתחילה בידי המפד"ל, אבל בשני העשורים האחרונים השליטה עברה למפלגות החרדיות.

פרק 2 מציג את הטעון שחנך את כלכלת הדת, אזהרת אדם סמית מפני מתן כוח מונופוליסטי בשוק אספקת שרותי דת. פרק 3 דן בכלכלה המדינית של המפלגות הדתיות בישראל. פרק 4 מציג את תמונת הרקע של החרדים בישראל, מתוך בחינת ההגיון המנחה קהילות הפועלות במסגרת של ערבות הדדית והדרך שבה מסביר ההגיון הזה שלושה היבטים ייחודיים לקהילה החרדית: הדרישות המחמירות והולכות שהיא מטילה על חבריה; שיעורי התעסוקה הזעומים של המבוגרים החברים בקהילה ושיעורי הפרייון העולים בה אף שהיו גבוהים מלכתחילה. פרק 5 בוחן את השלכותיו של הגיון זה בתחומי הרווחה, לרבות השפעת המדיניות הציבורית על הרווחה הכלכלית של הקהילה החרדית; היחסים בין החרדים לבין יהודים ישראלים אחרים; והיחסים בין ישראל ויהדות התפוצות. פרק 6 מכיל המלצות למדיניות ופרק 7 מסכם את המאמר.

2. תיאור מלא ראו בשנתון הממשלה (1998).

3. הצעת התקציב לשנת 1999.

2. אדם סמית ונטל המונופול בשוקי הדת

כמבוא לכלכלת הדת נבחן את טיעונו של אדם סמית בספרו עושר העמים *The Wealth of Nations* [1776 (Book V, Chapter I)]. סמית הניח שהשוק לשירותי דת פועל כיתר השווקים ולכן סמכות מונופולית הניתנת מטעם המדינה פוגעת בתמריץ לאספקת שירותים ברמה גבוהה. נוכל לראות את הזרמים המתחרים במסגרת הדת היהודית כפירמות המתחרות על חלקן בשוק. כמו בכל שוק, תחרות זו עשויה להביא לשיפור השירות ולגיוונו. (טיעון זה צריך להיות מוכר לכל ישראלי המבוגר די הצורך להשוות בין הרמה הנוכחית של שירותי הטלפון לרמה שהייתה לפני עשור שנים בלבד.) סמית הציג זאת כטיעון נגד מונופולים מטעם המדינה בענייני דת, בהדגישו כי הדת שהמדינה מאמצת תנסה להשתמש בכוחה של המדינה להגבלת כניסתן של קבוצות דתיות אחרות. הוא מביא כעדות את הניגוד בין מחלוקות הדת באירופה לבין הקיום יחד בשלום בקרב קבוצות דתיות שונות בפנסילבניה. שירותים דתיים ברמה נמוכה יביאו מצדם לרמות נמוכות של השתייכות, פעילות ואמונה.

(Iannaccone 1998) מסכם את העדויות הרבות המאשרות את השערתו של סמית. יש מתאם שלילי חזק בין כוח השוק של הכנסיות (הנמדד בריכוזיות החברים של אותה עדה דתית) לבין מגוון אינדיקטורים לפעילות הדתית בארצות ובאזורים שונים. תבנית זו משתקפת בצירוף I, הלוקח מ- (Iannaccone 1991), בחתך של 12 ארצות פרוטסטנטיות בעיקרן.

"שיעורי הנוכחות השבועית בכנסייה נעים בין יותר מ-40% בארצות-הברית (שבה החוקה מבטיחה תחרות דתית) לפחות מ-10% בארצות סקנדינוויה (שבהן כנסייה יחידה חולשת מטעם המדינה על השוק, כשהיא מנוהלת בכספי המסים ומשלמת לאנשי הכמורה שכר כעובדי המדינה). אכן, כל קנה-מידה מקובל לאדיקות, לרבות תפילה, אמונה באלוהים ודבקות בדת, גבוה בארצות שיש בהן הרבה כנסיות מתחרות מאשר בארצות הנשלטות בידי כנסייה מוכרת אחת. יחסים אלה נשארים בתוקף גם אחרי שמבודדים הכנסה, חינוך או עיור." (Iannaccone, 1998, p. 1486).

המתאם השלילי בין ריכוזיות והשתתפות נמצא גם באגרות בכמה ארצות. יתר על כן ארצות-הברית, קוריאה ויפן מראות עלייה חדה במספר העדות הדתיות ובחברות בהן, בתקופות ביטול הפיקוח על הדת, המביא כנראה לשיפור ברמות השירות. ביטול שינוי כדת המדינה ביפן אחרי מלחמת העולם השנייה היה פתח לחמש שנים הידועות כ'שעת העומס של האלים'.

אין בידינו קנה-מידה להשוואה עם ישראל, אבל כנראה הישראלים קרובים יותר לסקנדינווים הספקנים מאשר לאמריקנים האדוקים יותר. כמו בסקנדינוויה, בישראל אין תחרות רבה בשוק השירותים הדתיים לאוכלוסייה שהיא פחות מאורטודוקסית ואכן, כמות הנוכחות בתפילה שבועית נמוכות. נוכח עושרו של חומר הגלם הרוחני בסביבה הגיאוגרפית וההיסטורית הישראלית, יש להשתומם על מיעוט הפעילות בקשת הגוונים הדתית בישראל, בין החילוניות והאורתודוקסיה המודרנית. הדבר בולט במיוחד בהתחשב בכך שרוב יהודי צפון-אמריקה הם קונסרבטיביים או רפורמיים – וזהו בדיוק החלק הקלוש ביותר בקשת הגוונים בישראל. ייתכנו הסברים רבים לתופעה זו, לרבות הסוציאליזם האנטי-קליריקלי של מייסדי ישראל ומורשת השואה של יהודי אירופה. אבל הדת פורחת עתה בחברות הקומוניסטיות לשעבר. ליהודים האשכנזים בחו"ל יש אותה היסטוריה, אבל דומה שהם נמשכים לדת הרבה יותר מן הישראלים.

הניגוד בין הגיוון במנהגי הדת היהודיים בתפוצות לבין אלה הרווחים בישראל מצביע על כך שהמונופול המסור מטעם המדינה לזרמים האורתודוקסיים והחרדיים של היהדות גרר חסר ניכר באספקת שירותים דתיים בישראל. האורתודוקסיים ביססו במקדם מונופול בישראל, בהסכמת

הסוציאליסטים החילוניים, והשאיירו חלל ריק בקרב היהדות המסורתית. דבר זה תרם לזעזוע התרבותי שעבר על יהודים שהגיעו מארצות איסלם ונאלצו לבחור מיד בין הקצוות של אורח החיים החילוני מחד לאורתודוקסי מאידך גיסא, כאשר שני הקצוות כאחד לא הלמו את מנהגייהם המתונים, המסורתיים. במשך הזמן נסוגו האורתודוקסים מפני החרדים והשסע במנהגי הדת התרחב עוד יותר. היום, במקום לקבל שירותים מן המשרד לענייני דתות, חלקים גדולים של האוכלוסייה החילונית עוינים את פקידי המשרד נעלבים משליטתם בענייני נישואין ומשפחה.

קשרים עם יהדות התפוצות

הסתירה בין הדיכוטומיה בפולחן הדתי בישראל לבין הרצף שבמערב היא מקור לנתק תרבותי בין הרוב הישראלי, שהוא פחות מאורתודוקסי, לבין היהדות בחו"ל. כאשר חרדים או אורתודוקסים מודרניים נושאים עיניהם לישראל כמקור תרבותי, הם מוצאים קהילות עשירות ותוססות המוציאות לאור ספרים ועיתונים וסידורי תפילה ומציעות אתרים לביקור ומוסדות שילדיהם יוכלו ללמוד בהם. אבל רוב הקהילות בתפוצות הן רפורמיות וקונסרבטיביות. הן מחפשות בישראל תרבות יהודית שיוכלו להזדהות עמה, אך אין הן מוצאות מקום שהולם אותן ברצף הפולחן הדתי. התרבות הישראלית החילונית עשירה להפליא, מלבד בתחום הדתי שהיא עוינת אותו במידה רבה. ליהודי התפוצות חשובה הזהות הדתית. היא שעושה אותם יהודים והיא השומרת על קהילותיהם מפני התפוררות עקב ההתבוללות. אבל כשהם נושאים עיניהם לישראל, מצד אחד הם נתקלים באורתודוקסים שאינם סובלניים לפולחנם והרוחים את בני זוגם שהתגיירו, בטענה שאין הם יהודים, ומצד שני מתברר להם שהתרבות החילונית הישראלית אינה מבינה את הצורך של יהודי התפוצות בדת שהציונים החילוניים עזבוה. וכדי להוסיף עלבון לעוול, אותם ישראלים חילוניים ממשיכים להתיר לאורתודוקסים להגדיר את היהדות למטרות משפטיות, לרבות בהקשר לחוק השבות המקנה אזרחות לכל יהודי בהגיעו ארצה. (ראה ציור 1 בעמ' 213).

3. הכלכלה המדינית של מפלגות דתיות

אדם סמית מצביע באותו פרק על סכנות הברית בין מפלגות פוליטיות לקבוצות דתיות. הוא חוזר ומספר על המלחמות הדתיות העקובות מדם באירופה של המאה ה-17, שדלדלו את אוכלוסיית גרמניה, והוא נוגע גם באסון שהביא מעמדם של הפורטינים במלחמת האזרחים באנגליה בשנות הארבעים של אותה מאה. לעומת זאת הוא מתאר בהערכה רבה את הפרדת הכנסייה מהמדינה בפנסילבניה, שבה

"אף שהקווייקרים הם הרבים ביותר, החוק אינו מעדיף למעשה אף כת לעומת האחרת ונאמר שם שיש תועלת רבה עד מאוד במזג הטוב ובמתנינות שמקורה בפילוסופיה הזאת."

(Smith, Volume II, p. 317)

הוא ממשיך ומתאר את הסכנות האורבות לריבון כאשר קיימת קבוצה דתית חזקה שהמדינה תומכת בה, מצב שאפשר להימנע ממנו אם המדינה תתייחס בשווה לכל הקבוצות הדתיות, כי הצטרפות חופשית תמנע את כל הקבוצות הדתיות מהתחזקות פוליטית.

"בארץ שהחוק לא העדיף בה את מנהיגיה של דת כלשהי על פני דתות אחרות, אף אחת מהן לא תהיה תלויה תלות מיוחדת או מיידית בריבון או בממשל ולא יהיה עליהם לפעול למינני אנשים לכהונה או לסילוקם ממנה. במצב כזה, לריבון לא תהיה שום הזדמנות להטריד

עצמו בהם "מעבר לשמירת השלום ביניהם" כשם שהוא מוטרד בשאר נתיניו; כלומר, למנוע אותם מלדרוך, לבזות או לדכא זה את זה."

אף שסמית אינו אומר זאת במפורש בשום מקום, הוא טוען מכללל שאם החוק מקפיד על יחס שווה לקבוצות דתיות, אין להן שום תמריץ להתארגן באורה פוליטי.

החוקה האמריקנית, שנכתבה כעבור עשרות שנים מעטות באותו רקע היסטורי, נוקטת אותה גישה להפרדת הכנסייה מהמדינה ולהבטחת חופש דת לכל הכתות – כאמור בתיקון הראשון. הערובה האמריקנית לחופש הדת משולבת במחויבות שלא תהיה כל אפליה בין הזרמים הדתיים מטעם הממשלה הפדרלית.⁴ בדרך זו מוגבלת התמריץ להתארגנות פוליטית של קבוצות דתיות, מאחר שהתגמולים שהן יכולות לשאוף להם מן הכוח הפוליטי מוגבלים מעצם מהותם.

אפשר לראות בהפרדת הדת מהמדינה בנוסח התיקון הראשון תחליף לרפורמה בשיטת הבחירות בישראל. לפני כמה שנים הונהגה רפורמה מתוך מאמץ להקטין את השפעתן של המפלגות הקטנות ולהגדיל בכך את יציבות הממשלה. המפלגות הקטנות שהיו לשון המאזניים באותו זמן היו החרדיות והמצע שלהן עסק בעיקרו בשאלות דת ותמיכה בקהילותיהן. בדיוק מסיבה זו הן היו לשון המאזניים בפוליטיקה הישראלית בשני העשורים האחרונים, כי הן היו המפלגות הקטנות היחידות שהיו יכולות לנצל בהתמדה את פיצול הפוליטיקה הישראלית לשני חלקים שווים בענייני מדיניות החוץ, מתוך איום של ממש להצטרף לקואליציות של השמאל או הימין. הרפורמה בשיטת הבחירות ניסתה להגביל את ההשפעה מערערת היציבות של המפלגות הקטנות על ידי הקטנת ייצוגן. הבטחה נאמנה שלא להנהיג מדיניות ציבורית מפלה לפי קווים דתיים (או אתניים) תגביל את הכוח הזה ביתר יעילות ותסלק מן הזירה הפוליטית צורה זו של חתירה לרנטה, אפילו בשיטת הייצוג היחסי הקיימת.

מבט על הדמוקרטיה המצליחות כיום ב-OECD תומך בטיעון הזה. ככולן אין מפלגות דתיות ואין חלוקה נלווית של רנטות, וזאת תוך כדי כיבוד זכויותיהן של הקבוצות הדתיות. במקרים מסוימים יש אצלן חוקים נוקשים האוסרים מדיניות ציבורית מפלה לפי קווים דתיים, כמו שקובע התיקון הראשון של חוקת ארצות-הברית, ובמקרים אחרים המקובלים במערב-אירופה יש בהן מערכות נדיבות של רווחה חברתית. לעתים יש גם שילוב של הדברים הללו. מערכות הרווחה החברתית חשובות, מאחר שהן מחלישות את יכולתה של קבוצה מסוימת ליצור גוש מצביע הודות למערכת שירותים חברתיים המפלה לטובה את בוחרי הגוש הזה בלבד. הבטחת רווחה חברתית מטעם המדינה מקטינה את כוח המשיכה של שירותי הרווחה המסופקים בידי קבוצה דתית, כמו זו של הקהילה החרדית בישראל. בסתירה להצלחת הדמוקרטיה המערביות בהימנעות מיריבות דתית (מאז המאה ה-18), דמוקרטיה במזרח התיכון ובאסיה – מתורכיה ועד הודו – נשארו כפופות להשפעה מערערת היציבות של מפלגות פוליטיות – דתיות.

ישראל מגוונת מבחינה תרבותית ודתית. אין בה תיקון ראשון ויש בה פערים גדולים בהכנסות. מערכת הרווחה של ישראל משאירה די מקום להתחזקות קבוצות אתניות או דתיות, הודות לשירותים חברתיים הניתנים במימון ציבורי בדרך מפלה. הצלחת התנועה האיסלמית בקרב ערביי ישראל

4. הנוסח הרלוונטי של התיקון הראשון הוא "הקונגרס לא יחוקק שום חוק באשר לייסודה של דת או למניעת פעולתה החופשית." בתי-המשפט פירשו את התיקון פירוש ליברלי ופסקו שמשמעות ממנו הפרדה מוחלטת בין הכנסייה והמדינה ושום אפליה לא תהיה על בסיס דתי. המדינות הורשו לקבוע דת רשמית, אבל כולן חדלו מכך עד אמצע המאה ה-19.

נובעת אולי מאותו מכניזם: היא יכולה לשאוף למשיכת רנטות מן הממשלה ולהשתמש ברנטות אלו להגדלת כוחה, הודות לאספקת שירותים חברתיים שהממשלה איננה מספקת. הטענה חלה לא רק על מפלגות דתיות. מדינה שלא אוסרת מראש שימוש מפלה בחוק ובכספי הציבור למעשה מבקשת מכל קבוצות לחץ להתארגן, לכבול לה את הידיים ולשדוד את הקופה הציבורית. לא פלא שממשלות במדינות אלה סובלות מרמת תפקוד נמוך.

4. ההגיון הכלכלי לקיום מועדונים לערבות הדדית⁵

איסורים וערבות הדדית

בדיון בכלכלת הקהילה החרדית טעונה סקירת ההיסטוריה של הפולחן הדתי היהודי המודרני ובחינת הכלכלה שביסוד כל אחת מן התנועות הללו. תוך כדי כך יש להצביע על תמיהות שונות שמעוררת ההתנהגות הכלכלית של החרדים – תמיהות שישוּבן קשור קשר הדוק במדיניות.

היהדות החרדית והיהדות הרפורמית כאחת הן התפתחויות מאוחרות ומקורן במזרח-אירופה ובמרכזה בסוף המאה ה-18.⁶ התפשטות התנועות הללו החלה עם האמנסיפציה: ההתפתחויות השלובות של ריבוי ההזדמנויות הכלכליות מחוץ לקהילה היהודית והיכולת המחודשת של היהודים לעבוד ולחיות בין גויים. בתגובה להזדמנויות כלכליות אלו עשו יהודים רבים בדיוק מה שכלכלן היה צופה שיעשו – התערבבו בעולם החילוני שמסביב להם ונטשו את הפולחנים צורכי הזמן של היהדות המסורתית. היהדות הרפורמית הסתגלה לערכו העולה של הזמן וסיפקה צורה חוסכת זמן של פולחן יהודי הדורש, למשל, פחות זמן לתפילה וללימוד עברית (Chiswick 1995).

התפתחות היהדות החרדית (ובמידה פחותה התפתחות היהדות האורתודוקסית המודרנית) מתמיהה יותר את הכלכלן. התפתחות זו דרשה יותר ויותר מזמנם של המצטרפים, על אף הערך הגדל של זמנם בשוק. החרדים החמירו איסורים שיהודים הקפידו עליהם באורח מסורתי, כמו דיני כשרות, שמירת שבת והתנהגות מינית נאותה. למשל, יש חרדים המסרבים להכיר בעירוב, המתיר לשאת בתחומיו חפצים ביום השבת ובכך הם מגבילים את היקפה של קהילת בית-הכנסת. יתר על כן, הרבה מנהגים מסורתיים בתחומי השפה, האכילה, הלבוש ובית-הכנסת הועלו בקרב החרדים למעמד של מצוות דתיות וסטייה מהן עלולה להסתיים בחרם חברתי.

מנהגי יהדות מזרח-אירופה במאה ה-19 נשמרים עתה במדויק בניו-יורק ובישראל. אבל למרות הדימוי השמרני של תרבות זו, היהדות החרדית מחמירה בדרישותיה הרבה יותר מיהדות אירופה שלפני העידן המודרני והיא סובלנית פחות לסטייה.⁷ אחד ההיבטים של חומרה גוברת זו בדני הכשרות ובדינים אחרים הוא האופי המתבדל של החרדים, שהפרו את מסורת האחדות הארוכה

5. החומר בפרק זה שואב במידה רבה מ-Berman (2000).

6. מקור היהדות החרדית מתואר היטב אצל Friedman (1991), Heilman (1992), Katz (1961), Silber (1992).

7. 'מכל ענפי היהדות כיום, החרדי הוא ללא ספק הנוטה ביותר למסורת. הסיסמה שלהם היא 'כל חידוש אסור מדאורייתא!', משחק מלים שטבע לראשונה רבי משה סופר בתחילת המאה ה-19, על סמך ההלכה התלמודית, כדי לגלם את תמציתה של האידיאולוגיה השמרנית. ועם זאת, כמו תנועות שמרניות אנטי-מודרניות אחרות, היהדות החרדית היא ללא ספק תופעה מאוחרת. בניגוד לטענת תומכיה ויריביה כאחד, אין היא שריד שלא השתנה ואינו משתנה של החברה היהודית המסורתית שקדמה לעידן המודרני אלא במידה רבה ילירת המודרניות – כמו יריביה 'המודרניים' " (Silber (1992, p. 23).

בקרבת הקהילות היהודיות. מאחר שהכבידו על האכילה עם היהודים הרפורמיים ואסרו להתפלל עימם ואפילו עם יהודים אורתודוקסים, לרבות קרובי משפחה, החרדים צמצמו ביועין את הקשר החברתי בין המיעוט החרדי לבין שאר בני הקהילה היהודית.

ההסבר החרדי לעלייה זו כחומרת הפולחן מציג אותה כתגובה הגנתית מפני האיום שביהדות רפורמית. היסטוריונים רבים מסכימים, והם רואים בכך תגובה להתבוללות ולאמנסיפציה.⁸ השקפה זו נתמכת בעובדה שהחרדיות¹⁰ לא התפתחה בקרב יהודי צפון-אפריקה והעולם הערבי עד שהם ניצבו נוכח ההתבוללות בתרבות החילונית (הלא-רפורמית) בישראל.

דרך הגנה מפני ההתבוללות הייתה התפשטות הלימוד בישיבה. בתחילה בין הליטאים ואחר כך בין החסידים. הדוגמה המקורית הייתה ישיבת וולוז'ין בליטא, שהוקמה ב-1802 כפנימייה ונתמכה בתרומות מחוץ לקהילה. נערים בני 'עשרה' נשלחו שמה ללמוד את כתבי הקודש ופירושיהם כדי להתגונן מפני השפעות חילוניות משחיתות.¹¹ לימוד ההלכה בישיבה "נעשה תנאי מוקדם לאורח חיים דתי ברחבי העולם המסורתי." (Heilman, 1992, p. 20). לעומת זאת, לימודי חול מעבר לקריאה וחשבון ברמה של חטיבת הביניים נראו כרע הכרחי. יהודים חרדים התנגדו בהתמדה לניסיונות הממשלות לאכוף תכנית לימודים הכוללת לימודי חול.¹²

אבל מדוע תבחר קהילה דתית להטיל דרישות יקרות יותר ויותר על זמנם של חבריה, שרבים מהם חיו בעוני בעיירות מזרח-אירופה? ומדוע יבחרו היחידים להישאר בקהילה כזו ואפילו להצטרף אליה? הסבר אפשרי הוא שהקהילה החרדית הציעה משענת רוחנית, אבל אז מתעוררת השאלה מדוע אי אפשר היה לספק את התוכן הרוחני בחבילה חסכונית יותר בזמן?

(Berman 2000) מציע הסבר המבוסס על הגיונם של מועדוני הערכות ההדדית. הקהילה החרדית סיפקה לחבריה – והיא ממשיכה לספק להם – רמה ראויה לציון של ערכות הדדית, בשיעור שאולי אין דומה לו בהיסטוריה היהודית.¹³ מקובלים אצלם מעשי צדקה והם מעניקים הרבה הלוואות של גמילות חסדים (Landau, 1993). חולה זוכה תמיד לביקור חולים. חבר אינו נשאר בלא שידוך. אנחנו עדים לאלטרואיזם בולט בהקדשת זמן וכסף למוסדות הצדקה של הקהילה, המבטחים את החברים בחיפוש אחר עבודה, זיווג, מזון, לבוש, שירותים רפואיים וכסף מזומן. היהודים החרדים ערכים זה לזה במידה שבה יערוב אדם למשפחתו הקרובה.

8. ראו למשל (Friedman (1991), Heilman (1992), Katz (1961), Silber (1992). הילמן מביא כערות ציטטות של כמה מנהיגים חרדים מאותו זמן.

9. (Katz (1961), Ellenson (1992), Silber (1992) טוענים אותה טענה על האורתודוקסיה. האורתודוקסיה הגרמנית ובייחוד ההונגרית היו בוודאי יסודות של התבוללות גוברת והחמרה גוברת באיסורים הדתיים. (Silber (1992) רואה בחרדים הראשונים נצר קיצוני של האורתודוקסיה ההונגרית.

10. יש הבדלים גדולים בין קבוצות שונות בקרב החרדים. למשל, חסידי הרבי מלובביץ' הם משיחיים בגלוי ורבים מהם מאמינים שמנהיגם האחרון הוא המשיח, לפחות בכוח, בעוד שחסידי סאטמר דוחים לחלוטין את האפשרות הזאת. הרוב הן קהילות הירארכיות המבקשות עצה מן המנהיג, בין רבי ובין ראש ישיבה, בכל החלטה – דתית כחילונית. בקרב קבוצות אלו – כמו בין המגוונים, האמיש או חסידי האיסלם הפונדמנטלי – מקובלת שלילת התרבות המודרנית, שהיא מושחתת ומשחיתה בעיניהם. כלולים בשלילה זו הספרות המודרנית, הספורט, המוזיקה, הקולנוע והטלוויזיה.

11. Friedman (1991), p. 11.

12. ישיבת וולוז'ין נסגרה לבסוף, כאשר סירבה להיענות לדרישת הממשלה (הרוסית) לכלול בה לימודי חול, (Heilman, 1992).

13. מנחם פרידמן, מובא אצל (Landau (1993), p. 255.

היבט מרכזי במהותם של מועדוני הערבות ההדדית הוא המתח בין המועדון לחבריו בשאלה של חלוקת הזמן בין פעילויות למען הקהילה (המועדון) לפעילויות חיצוניות. לקהילה יש עניין בחברים המקדישים זמן רב ככל האפשר לפעולת צדקה, בעוד שהיחידים עלולים להימשך לניצול זמנם בחוץ, בעבודה לפרנסתם ובצריכה.¹⁴ הקהילה יכולה לחזק את פעולות הצדקה במציאת דרך להטלת מס על השכר המושג בחוץ, באמצעות איסורי צריכה הנאכפים מתוך לחץ קהילתי. למשל, שמירה על כשרות למהדרין מגבילה את היכולת להשתמש בהכנסה לקניית מצרכי מזון או לאכילה בין גויים – הגבלה המצמצמת את עצם התועלת שבהשתכרות. ככל שגדולה יותר התועלת שהקהילה שואבת מפעולות הצדקה של חבריה, גדולה יותר יכולתה לקשור אליה את החברים. האיסורים שהיא בוחרת לאכוף יהיו אז מקיפים יותר. אלה שאינם מקפידים על האיסורים יסולקו או יענשו. זוהי הרציונליזציה שמציע (Iannaccone 1992) להסברת האיסורים הדתיים, כמו חוקי כשרות, שמירת שבת, תקני לבוש ולשון.

קו הטעיון הזה מוכר למתבוננים בקבוצות אחרות שהחברים בהן מקיימים מרצונם כללים של 'אזרחות' טובה. משפחות, מחלקות באוניברסיטה, קיבוצים, מקומות עבודה ויחידות צבאיות הם כולם דוגמאות למסודות המנסים לספק תמריצים לאזרחות טובה בתוך הקבוצה, על ידי הגבלת ההזדמנויות החיצוניות.

אם נשוב אל המאה ה-19 כשאנחנו חמושים בהגיונם של מועדונים אקסקלוסיביים לערבות הדדית, נוכל להסביר את האיסורים הדתיים המוגברים בקרב הקהילה החרדית. החברה היהודית המסורתית שקדמה לאמנסיפציה פעלה כמועדון לערבות הדדית שהעריקה ממנו לא הייתה אפשרית, כי לא היה אפשר להיות עם הגויים. כאשר האמנסיפציה והשכר הגבוה יותר הפכו לברירה, היו קהילות שניסו להתגונן מפני עריקת החברים (שעשויים היו לרכוש בשוק בטוח כתחליף לערבות הדדית) בהצעת עסקה מהסוג 'קבל או דחה': עליך להסכים לרמה גבוהה יותר של איסורים דתיים או לפרוש! רמת האיסורים הדתיים תהיה גבוהה עד כדי כך שתקנוס את השכר די הצורך לקיים את פעילות הצדקה הדרושה אפילו ברמת השכר החדשה, הגבוהה יותר.

אפשר להכליל אפוא ולומר כי הפולחן הדתי האחיד שקיימה יהדות אירופה במאה ה-18 נפרס לקשת גוונים. יהודים רבים התבוללו לחלוטין. היהדות הרפורמית הקימה קהילות שהציעו רמות ערבות הדדית נמוכות בהרבה ומערך שירותים רוחניים חסכוני בזמן. החרדים בודדו עצמם מיהודים אחרים (שבחרו לפרוש) והציעו רמות גבוהות של ערבות הדדית, מלווה במערך פולחני עתיר-זמן. פריסה זו תשוב ותחזור בקרב יהודי ארצות ערב שהגיעו לישראל.

חורבן ותחייה

הטענה לעיל הייתה שהחזקת החרדים בקהילתם לאורך ימים מחייבת את הקהילה להעלות את ערך השירותים שהיא מספקת, ככל שהשכר בחוץ עולה ומפתה את החברים להתרחק מן הקהילה. אכן, הקהילה התנסתה במאה ה-19 בגידול תוך כדי התשה. אבל המאה ה-20 הייתה איום רב יותר. שלא כמו מיליוני יהודים ממזרח-אירופה, החרדים דחו את ברירת ההגירה (בייחוד לאמריקה) בראשית מאה זו, מפני שאמריקה נחשבה חילונית מדי. ברומה לכך, יהודים חרדים נמנעו מלהצטרף לעלייה

14. גרסה פורמלית של טעיון זה והניתוח הנובע ממנו כמונחי גורמים חיצוניים ומימון ציבורי מוצגים אצל Iannaccone (1992) ו-Berman (1999).

החילונית בעיקרה לארץ-ישראל בשנות השלושים. כתוצאה מכך, יותר מכל חלק אחר ביהדות נלכדו היהודים החרדים באירופה והושמדו בידי הנאצים. אחרי השואה הקימו החרדים קהילות של ניצולים שמרכזן בניו-יורק, בירושלים, בבני ברק, באמסטרדם ובלונדון. קהילות אלו רואות עצמן כאליטה חסודה, שמוטלת עליה החובה הקדושה לשחזר את הצורה הנאותה של אדיקות דתית מתוך שיקום המסורת התרבותית שנחרבה במזרח-אירופה.

ממשלת ישראל הראשונה הכירה בתשוקה זו לשימור תרבותי, בהסכם שפטר מהשירות בצבא כ-400 בחורי ישיבה, רבים מהם פליטי הישיבות שנחרבו באירופה, כדי שיוכלו לשקוד על לימוד התלמוד (Friedman 1991, Landau 1993).

לאחר מכן, היהודים החרדים נהנו מתחייה תרבותית ודמוגרפית מרשימה ביותר. מכל התרבויות של יהדות מזרח-אירופה, אין ספק שהחרדית היא זו שנשתמרה בנאמנות הרבה ביותר. ההצלחה הדמוגרפית נובעת משיעורי הילודה הגבוהים ביותר. באמצע שנות התשעים היו לנשים החרדיות בישראל 7.6 ילדים בממוצע על פני חייהם.¹⁵ בין 1980 ל-1995 ירדו שיעורי הפרייון בין היהודים האחרים, המוסלמים והנוצרים בישראל, אבל פרייון הנשים החרדיות עלה ביותר מילד נוסף לאישה. (ראה תרשים 2 בעמ' 00).

האוכלוסייה החרדית בישראל הוכפלה מכ-140,000 ב-1979 לכ-290,000 ב-1995. ציור II ממחיש את השלכת שיעורי הפרייון החרדיים הנוכחיים מתוך הדמיית גידול אוכלוסייה זו בחמישים השנים הבאות. האוכלוסייה תוסיף ותוכפל מדי 16 שנה ותגיע לחצי מיליון בשנת 2010, למיליון בשנת 2025, לשני מיליון בשנת 2041 ולשלושה מיליון עד אמצע המאה ה-21.¹⁶ תחזיות אלו מביאות בחשבון רק את הגידול הטבעי ואינן כוללות הגירה וגירור נטו. משקל האוכלוסייה החרדית חזוי לעלות מ-5.2% ב-1995 ל-12.4% ב-2025 ול-28.5% ב-2050. התחזית היא ש-22.5% מילדי ישראל בשנת 2025 יהיו חרדים.¹⁷

שיעורים מרשימים אלה של גידול האוכלוסייה מעוררים תמיהה נוספת. הרוב הגדול של אוכלוסיית העולם נתון במפנה מבחינת הפוריות, כאשר שיעורי הפרייון יורדים, ואילו בקרב החרדים בישראל הפרייון עולה. החרדים מסבירים זאת לעתים קרובות כניסיון לפיצוי על האובדן בשואה. אמנם, אין לשלול טיעון נוקב זה, אבל פרייון גבוה ועולה אינו נפוץ בקהילות אחרות של ניצולי השואה. הסבר אפשרי אחר יש בנדיבות הגוברת של קצבאות הילדים בישראל מאז שנות השמונים. החרדים נהנו יותר מכפי השיעור מן השינוי הזה, שהגדיל את הקצבה לילד במשפחות גדולות. נהנו ממנו גם ישראלים מוסלמים ודרוזים שמשפחותיהם גדולות, אבל אצלם שיעורי הפרייון המשיכו לרדת.

ההגיון המנחה את מועדוני הערבות ההרדית ואת האיסורים שהם מטילים מציע הסבר חלופי לגידול הפרייון. כלכלני פיתוח סבורים בדרך כלל שמשרכת שוקי העבודה תורמת לירידה בפרייון, בטענה שעליית השכר ממריצה את הנשים להיכנס לשוק ולהשתכר ולהביא בכך לירידה במספר

15. מבוסס על שיעור הפרייון הכולל המחושב על פי סקר כוח האדם. ראו פרטים אצל Berman (2000).
 16. אומדנים אלה אינם כוללים חרדים החיים בפנימיות, שלא נדגמו בסקר כוח האדם. הם היוו ב-1983 תוספת של 9,000 יחידים או 5% לאוכלוסייה. ראו פרטים אצל Berman (1999).
 17. שיעורים אלה מפחיתים כנראה בגידול חלקה של האוכלוסייה החרדית, מאחר שהם אינם מביאים בחשבון את הגורמים הבאים: (א) מגמת הירידה בפרייון בחלקים אחרים של האוכלוסייה; (ב) עליית יהודים חרדים לישראל, שהייתה כ-10% מגידול האוכלוסייה בין 1979 ל-1995. מסתבר, לפיכך, שהעלייה נטו הייתה חיובית.

הילדים תוך כדי הגדלת הצריכה והחינוך הניתנים לכל ילד.¹⁸ אבל איסורים הקונסים למעשה את השכר הריאלי יכולים למנוע את המפנה הזה ולהאט את כניסת הנשים לשוק העבודה. כאשר האיסורים גדלים בחומרתם, כפי שאירע בדור האחרון בקרב החרדים בישראל, אפשר לצפות לעלייה בפריז. יתר על כן, תשלומי העברה מוגדלים למשפחות החרדים יטו גם הם להגדיל את הפריז, וזאת משתי סיבות. ראשית, מקובל להאמין שהשפעת ההכנסה על הפריז חיובית אף שהיא קטנה (Becker, 1991). שנית, וזהו הדבר החשוב יותר, תשלומי ההעברה מניחים לקהילה להגדיל את האיסורים הדתיים בלי להסתכן בהתשה, תוך החמרה נוספת במס שהם מטילים בפועל על השכר הריאלי.¹⁹ אשוב לנקודה זו בהמשך ואביא עדות לכך שהפריז המוגדל בין החרדים הוא תגובה להגדלת הסובסידיות.

חשש לפשיטת רגל

גידול האוכלוסייה הביא לגידול הכוח הפוליטי שתורגם לתמיכה ממשלתית מוגברת בקהילה ובייחוד בתלמידי הישיבות. אבל תמיכה זו יצרה מערכת תמריצים שליליים לעבודה והם מצדם משאירים את הקהילה החרדית בתלות מסוכנת בסעד.

חלק ניכר מן ההשפעה הפוליטית נובע ממעמד כגוש שהצבעתו בכנסת מתנודדת. הפוליטיקאים החרדים יכולים לאיים בהצבעה עם כל אחד משני הגושים הגדולים, הימני או השמאלי, בשאלות מדיניות החוץ. מעמד זה הקנה להם השפעה החורגת מן השיעור, בכל ממשלה מאז הקמת הקואליציה הימנית-מרכזית הראשונה ב-1977. השפעה זו תורגמה להרחבת התמיכה הממשלתית בקהילה החרדית, לרבות מלגות לאנשים נשואים הלומדים בישיבות, תשלומים מוקטנים בגני טרום-חובה, בחינוך היסודי ובפנימיות, ארנונה מופחתת ודמי בריאות מוקטנים. לחץ חרדי סייע גם בהרחבתן של מערכות תמיכה כלליות שונות ובייחוד מערכת הקצבאות לילדים.²⁰ המפלגות החרדיות ניסו לכפות איסורים דתיים במסגרת החוק בתחומים כמו כשרות, שמירת שבת או הפלות. הם עמדו גם על פירוש אורתודוקסי לחוק הגיור בהגדרה המשפטית של היהדות בחוק האזרחי הישראלי. בעיה זו היא בעיה חשובה ורגשית בישראל ובקרב היהודים בחו"ל.

מכל אלה, הנקודה השנויה ביותר במחלוקת בין הקהילה החרדית ויהודים לא חרדים בישראל היא דחיית הגיוס והפטור מגיוס, המוענקים לאלה העושים את כל זמנם בישיבות. דחיית השירות הסדיר (שלוש שנים) ושירות המילואים (30 יום בשנה) יכולה להתארך ולהפוך לבסוף לפטור מלא, אם נשארים בישיבה עד גיל 41 או 35, כאשר יש חמישה ילדים במשפחה (Hlan 1998b). הממשלה הסירה ב-1977 את ההגבלה על מספר הפטורים המרבי מהשירות הצבאי. עד 1996 גדל מספר הדחיות ל-3,000 בשנה, 7.5% מהגברים הכשירים לגיוס. דחיות ופטורים אלה מוענקים רק לאלה העושים את כל זמנם בישיבה והם חייבים בגיוס אם הם עובדים אפילו עבודה חלקית.

ב-1984 התארגנה מפלגה חרדית "ספרדית". במידה מסוימת הייתה זו תגובה על היחס המועדף שהמפלגה החרדית הקיימת אז ומוסדותיה, שנשלטו בידי האשכנזים, העניקו לחרדים האשכנזים. המפלגה החדשה, ש"ס, נעשתה מיד הגדולה בין המפלגות החרדיות, מפני שהצליחה למשוך קולות

18. Becker (1960, 1991) העלה בתוקף טיעון זה. ראו סיכום אצל Ray (1997).

19. ראו Berman (1999) להסבר פורמלי של נקודה זו.

20. Hlan (1998a) מעריך שמשפחה חרדית עם 6 ילדים זכאית ל-6,500 ש"ח בחודש בתמיכה ממשלתית מכל המקורות.

רבים מבין עדות המזרח המסורתיים שתמכו קודם לכן במפלגות שאינן חרדיות. היא נעשתה עד מהרה נקודת משען לפוליטיקה הישראלית ותרגמה במהירות את משקלה הפוליטי לגידול חד במימון רשת החינוך שלה, ישיבותיה ומוסדות הסעד שהקימה.²¹

הסובסידיות המוגדלות לקהילה החרדית נלוו בגידול מפתיע בילודה. האם הסובסידיות המוגדלות הן שגרמו לגידול הפריז? לוח I מעיד על כך שקשר זה אכן סיבתי. הלוח מביא את הגידול הדיפרנציאלי בפריז בין החרדים יוצאי עדות המזרח והאשכנזים בין שנות השמונים הראשונות לאמצע שנות התשעים, התקופה שבה חל הגידול הדיפרנציאלי החד בזרם המשאבים לקהילה החרדית יוצאי עדות המזרח. שיעור הפריז הכולל של נשים אלו בראשית שנות השמונים היה 4.57 ילדים והשיעור עלה בשני ילדים עד אמצע שנות התשעים, כאשר הגיע ל-6.57 ילדים לאישה! למהירות הגידול המרשים הזה בפריז אין אולי מקבילה בדמוגרפיה המודרנית. היא מגמדת אפילו את הגידול ב-0.71 ילדים בפריז הכולל של הנשים החרדיות האשכנזיות באותה תקופה. ההפרש בין תוספות הפריז הוא 1.29 ילדים לאישה והוא מובהק מבחינה סטטיסטית.

שלושת טורי הלוח העוסקים באוכלוסייה הלא-חרדית בישראל – יהודים, נוצרים ומוסלמים – מצביעים על ירידה בפריז. יצוין שכל הקבוצות הללו נתונות לאותו גידול בקצבאות הילדים (מאז אמצע שנות השמונים), המאפיין את החרדים. לכן קשה להסביר את הפריז המוגבר בקרב החרדים בנדיבות המוגברת של מערכת קצבאות הילדים. במיוחד נציין שהנשים המוסלמיות החלו את התקופה הנדונה בילד וחצי בממוצע מעבר לנשים החרדיות מעדות המזרח וסיימו את התקופה בשני ילדים פחות. לעומת זאת, הלוח מביא עדות לכך שתשלומי ההעברה לקהילה החרדית הביאו לגידול מרשים בפריז.

סובסידיות מוגדלות לתלמידי הישיבות, בשילוב עם דחיית הגיוס והפטור מגיוס, הפכו את הלימוד בישיבה למושך יותר ויותר, אפילו בקרב אנשים מבוגרים יחסית. (Berman and Klinov, 1997) מוסר כי שיעור הגברים היהודים החרדים בגיל העמידה (25-54 שנים) שאינם עובדים בגלל לימודים מלאים בישיבה הוא שיעור גבוה ועולה: מ-41% ב-1980 ל-60% ב-1996.²² אין תקדים לדמות אלו בקרב היהודים,²³ והן עוברות בהרבה את הרמות ההיסטוריות של הלימוד בישיבות באירופה ואת שיעורי הלימוד בישיבות בין החרדים בחו"ל היום, שם כמעט שאין מוצאים בחורי ישיבה מעל גיל 25. השילוב של לימודים מוגברים בישיבות וגידול האוכלוסייה המהיר הביא לגידול חד במספר הילדים החרדים שאביהם אינו עובד מפני שהוא בישיבה. שיעור הילדים היהודים שאביהם נמצא בישיבה (ואינו משתתף בכוח העבודה) הוכפל ויותר בין 1980 ל-1996, מ-2.7% ל-5.9%.

לוח II מעיד על כך שירידה מהירה זו בהשתתפות בכוח העבודה נובעת מהסובסידיות. הלוח מראה שהלימוד בישיבות בקרב החרדים יוצאי עדות המזרח הרביק במהירות את השיעור האשכנזי, עם עליית ש"ס. בראשית שנות השמונים, לפני הקמת ש"ס, למדו בישיבות לימודים מלאים רק 38% מהחרדים יוצאי עדות המזרח בגיל 25-54, לעומת 46.8% בין האשכנזים. עד אמצע שנות

21. Friedman (1991, Chapter 11) מביא תיאור מפורט של עליית התנועה הפוליטית הזאת.

22. שיעור הלימוד בישיבות מוגזם אולי, אך לא במידה רבה. ועדה ממשלתית דיווחה על מקרים שבהם נחקר תלמיד ישיבה בחשד שהפר את הסכם דחיית הגיוס. נמצא ש-40% מהנחקרים הפרו את ההסכם, אם מפני שעברו ואם מפני שהיו בישיבה אחרת. הצבא טוען שהשיעור הוא 20% (Ilan, 1998b). שיעור ההפרה במדגם אקראי של תלמידי הישיבות יהיה מן הסתם נמוך יותר.

23. Friedman (1991) מתאר את תולדות הלימוד בישיבות באירופה.

התשעים עלה שיעור הלימוד בין האשכנזים ב־7.6 נקודות אחוז עד ל־54.4%, בעוד שהשיעור אצל עדות המזרח עלה יותר מכפליים מהשיעור הזה והגיע ל־53.9%. כמו הפירון, גם הלימוד בישיבות מגיב תגובה חזקה על הסובסידיות.

למשפחות שאבותיהן נמצאים בישיבה יש הכנסות נמוכות מאוד. המשפחה הממוצעת שאביה נמצא בקבוצת הגילים 25-54 והוא לומד בישיבה, היא משפחה גדולה ויש בכיתה 4.5 ילדים. הכנסתה הממוצעת ב־1995 הייתה כ־1,150 דולר – 42% בלבד מן ההכנסה הישראלית הממוצעת למשפחה שיש בה שני הורים (ו־2.1 ילדים).²⁴ ההכנסה המדודה איננה כוללת רנטה זקופה לאוכלוסייה שדירתה היא בדרך כלל בבעלותה. עם זאת, ראוי להדגיש שהנוהג המקובל, להתנות נישואין במתן דירה על־ידי ההורים, קיים בריוק מפני שהזוגות הצעירים החרדיים אינם יכולים לשלם שכר דירה. משפחה ממוצעת זו, שאביה בגיל העמידה והוא נמצא בישיבה, שרויה מתחת לקו העוני.

משפחות שאבותיהן לומדים בישיבה תלויות באורח קיצוני בתמיכת הממשלה. רק 18% מהכנסת המשפחה מושגים באופן עצמאי, וכמעט כל החלק הזה מקורו בהשתכרות האישה. תשלומי העברה ממוסדות (להבדיל מן המוסד לביטוח לאומי) מהווים 39% מההכנסה. סכום זה בא רובו ככולו מן המלגות הניתנות לתלמידי הישיבות. קצבאות הילדים מהוות 32% מההכנסה. תשלומי העברה אלה, רובם מהממשלה, מהווים לפחות 70% מהכנסת המשפחות הללו, בלי לכלול בכך קצבאות זקנה או נכות ותשלומים אחרים של הביטוח הלאומי. בקצרה, שילוב ההתפשטות של הלימוד בישיבות והריבוי הטבעי של האוכלוסייה הביא לגידול מהיר במספר המוחלט והיחסי של המשפחות החרדיות התלויות בתמיכה ממשלתית. קיום רמת חיים זו ברמות הנוכחיות של הלימוד בישיבות והילודה בעדה החרדית מחייב להעלות את התמיכה החיצונית בקהילה ב־4%-5 לשנה ולהכפילה מדי 16 שנה. זהו שיעור גידול גבוה בהרבה משיעור הגידול של התוצר הישראלי לנפש. ברמות הנוכחיות של תשלומי העברה והמסים, שיעור הגידול של האוכלוסייה החרדית יהפוך את מערכת הרווחה בישראל לחסרת יכולת כיסוי והרשויות המקומיות תפשוטנה את הרגל נוכח משקלן הגדול של האוכלוסיות החרדיות.²⁵ אי אפשר לקיים את הסטטוס קוו בלי להפנות חלק גדול והולך מן התוצר לתכניות הרווחה.

אי אפשר להפוך מצב זה במהירות מתוך הפניית תלמידי הישיבות לכוה העבודה. תלמידי הישיבות ניצבים נוכח שכר נמוך. בעוד שהתמורה להשכלה חילונית עלתה בישראל בשנות השמונים ובראשית שנות התשעים מ־7.8 אחוזים ל־9.4 אחוזים, התמורה ללימוד בישיבה הייתה נמוכה ואולי גם ירדה, מ־2.3 אחוזים ל־1.8 אחוזים (Berman and Klinov). בהשוואה לחינוך החילוני, שהוא השקעה בהון אנושי טובה ביותר בישראל, הישיבה נעשתה השקעה רעה יותר ויותר.²⁶ אבל הגברים החרדים בוחרים בה במספרים גדלים והולכים וזאת לתקופות לימוד ממושכות יותר ויותר.

24. דיווח חסר על ההכנסות יטה את האומדנים כלפי מטה. סביר להניח שתלמידי ישיבה שאינם משתתפים בכוח העבודה לא ידווחו על הכנסתם המלאה, כי באופן עקרוני הם ניצבים בפני קנסות פוטנציאליים כבדים יותר בהשוואה לרוב משלמי המסים: הם עלולים להפסיד גם את המלגה וגם את דחיית הגיוס ואף ייאצלו לשלם מסים. יש בפועל עדות לכך שסנקציות אלו אינן נאכפות בקפדנות (Ilan, 1998c).

25. Dahan (1998) מנתח את השפעת הדמוגרפיה וההכנסה החרדיות על מערכת הכספים העירונית בירושלים.

26. יש מקום להתראה המקובלת על הפירוש הסיבתי של מקדמי רגרסיה. למשל, אם שנות לימוד בישיבה נמצאות במתאם חיובי עם משתנה בלתי־נצפה, כמו העדפת עבודה המניחה לימוד בשעות העבודה, שכר נמוך יכול לייצג דיפרנציאל מפתה ולהטות כלפי מטה את המקדם שנאמד. אין להניח שמלוא הפער בין התמורות לחינוך חילוני לבין חינוך בישיבה ינבע מהטיות כאלה.

האם התפתחות זו נובעת כולה מן ההשפעה המעוותת של רחיית הגיוס? אם לימודי האב בישיבה מתארכים כדי לזכות בפטור מגיוס, היינו מצפים שהוא יעזוב את הישיבה מיד כשיקבל את הפטור ויצטרף לכוח העבודה – אם כדי לעבוד מיד ואם כדי לחפש עבודה. הפטור ניתן בגיל 35 לגברים שיש להם 5 ילדים לפחות ובגיל 41 הוא ניתן בלי קשר למספר הילדים. אבל, כפי שמראה (Berman 2000) לא זו בלבד שהלימוד בישיבה אינו נעלם בגיל 41, אין ירידה חדה בשיעורי הלימוד בישיבה בשום גיל. 46% מהגברים החרדים בגיל 41-45 בחרו בישיבה ולא בשוק העבודה, למרות שכבר היו פטורים משירות צבאי לכל ימי חייהם.

הבחירה בלימודים ולא בעבודה תמוהה בייחוד נוכח התועלת השולית הגבוהה של ההכנסה במשפחה גדולה. תלמיד ישיבה בן 35 היה יכול להשתכר בעבודה יותר מכפליים מסכום מלגתו החרדית. יחס זה עשוי לעלות ל-250% בגיל 45, אחרי 10 שנות ניסיון בשוק העבודה. תלמיד ישיבה בן 25 יכול להשתכר בעבודה כפליים מסכום המלגה. אולי יחויב בחודש שירות מילואים מדי שנה עד שישוחרר משירות זה (בדרך כלל בגיל 35), אך בתמורה יזכה בניסיון שיגדיל את השתכרותו העתידה. התמיהה רבה עוד יותר מפני שזוג חרדי טיפוסי יתחיל להשיא את ילדיו בהגיע בני הזוג לשנות השלושים המאוחרות שלהם. נשואי הילדים כמעט שאינם קורים בטרם יבטיחו ההורים אמצעים כספיים מינימליים לשיכון הזוג הצעיר, כי החתן ישהה בוודאי בישיבה והזוג יהיה עני מכדי לשלם שכר דירה.

הייתכן שהתארכות הלימוד בישיבה נובעת רק מאהבת הלימוד? הסבר זה סותר את העובדה שבקהילות עשירות בהרבה בחו"ל, הנאמנות לעתים קרובות לאותו רבי, הגברים כמעט שאינם שוהים בישיבה מעבר לאמצע שנות העשרים שלהם. בקהילה החסידית של מונטריאל, למשל, רק 6% מהגברים בני 25 ומעלה נמצאים כל זמנם בישיבה (Shahar, Weinfeld and Schnoor, 1997), לעומת 60% בישראל באמצע שנות התשעים. יתר על כן, חרף המסורתיות של התרבות החרדית, אין תקדים לשהות האיש הממוצע בישיבה עד גיל 40, בין בישראל ובין בחו"ל. אפילו בישראל, שיעורי השהות בישיבה עלו כמעט כחצי מאז 1980 בקרב הגברים בני 25-54.

בסיכום, השהות בישיבה בקרב אנשים מבוגרים אחרי שנוצלה עד תום ההטבה הגלומה בסובסידיה של רחיית הגיוס מעוררת תמיהה שלישית, בייחוד נוכח המצב הכלכלי הרעוע של המשפחות הנדונות. תמיהה זו קיימת הן ברמת הפרט, שמשפחתו חיה בעוני, והן ברמת הקהילה, הדוחפת עצמה לפשיטת רגל. אפנה עתה להסבר המדבר על קורבנות יעילים ולהגיונה של התנהגות היחידים. בפרק הבא אשוב לבעיית הקהילה הרחבה יותר.

ערבות הדדית וקורבן יעיל

מועדונים אקסקלוסיביים נוטים להיות בררניים. כך יהיו גם מועדוני ערבות הדדית המסוגלים להתחזק מתוך בחירת חברים התורמים לטובה המשותפת במעשי צדקה ובאזרחות טובה. אבל איך אפשר לקבוע מי יהיה חבר מסור ומי יערוק? סיוט ההורים החרדים הוא חתן המניח את הדעת בתחילה ומתגלה אחר כך כחילוני 'בארון', מציאות שתחשוף את בתם ונכדיהם להשפעות מרמה חילוניות ואפילו לעריקה.

נוכח אי-הוודאות במה שנוגע לפיתוי העומד בפני הצעיר עקב השכר הגבוה בשוק ואורח החיים החילוני, הדרך הטובה שבה יוכל לאותת על מסירותו לעדה החרדית תהיה ויתור על כמה שנות השתכרות, כמין מסלול של חניכה. איתות יקר זה יהיה מעבר ליכולתם של אנשים חומרניים, המבקשים שכר גבוה, אבל הוא יהיה מחיר סביר מנקודת ראותם של המבקשים שכר נמוך והמעדיפים

מעשי צדקה בתוך הקהילה על פני הוצאת כספים לצריכה. הלימוד בישיבה כאיתות יקר עונה בדיוק על הקריטריון הזה. הוא מציע שימוש חלופי בזמן שאפשר היה להקדישו להשגת הכנסה או להשקיעו בחינוך המיועד להביא להגדלת ההכנסה בעתיד.²⁸

הגיון זה של הלימוד בישיבה מסביר מצד אחד את הסתירה בין משקל הלומדים בישראל ובחור"ל ומצד שני הוא מסביר את התמשכות הלימוד בישראל בקרב הגברים הפטורים כבר מגיוס: בניור-יורק, שנים מספר בישיבה אחרי הלימודים התיכוניים יקרות די הצורך לאותן על מחויבות. אבל בישראל, הסובסידיה הגלומה בפטור מגיוס מרוקנת אות זה מתוכנו. עד גיל 35 אי אפשר לדעת אם פלוני הנמצא בישיבה לומד שם מפני שהוא חבר מסור באמת או מפני שהוא מנסה להמנע משירות מילואים בצבא. ההתמדה בישיבה עד גיל 40, הממוצע הישראלי, היא כנראה אות יקר די הצורך.

קבוצות רבות תובעות אותן של מחויבות שאפשר להצדיקם באותה דרך. למשל, יחידות עלית בצבא דורשות תקופת אימונים מכאיבה (גיבוש) על מנת לברור רק את המגויסים המסורים ביותר. ככל שהיחידה יוקרתית יותר, גדול יותר הקורבן הנדרש מן המגויסים.

הסבר האיתות מניח שהגדלת הסובסידיות לחרדים מחייבת אות יקר יותר, כדי לסלק 'נוסעי חינם' (כלומר, אנשים שייחננו מיתרונות החברות אבל יעקו בסופו של דבר). תופעה זו תואמת את העובדות מאז 1977: משעה שעלו הסובסידיות לנפש חרדית,²⁹ משך הלימוד בישיבה עלה גם הוא. ההשוואה עם קהילות בחור"ל שוללת גם את האפשרות שהתמדת גברים בשנות הארבעים שלהם בלימודי הישיבה נובע משילוב הכנסה גבוהה שמקורה בסובסידיות אחרות ומגמישות הכנסה גבוהה של הביקוש ללימודים. כך הדבר מפני שבקהילות שמחוץ לישראל ההכנסה גבוהה יותר. אני מגיע למסקנה שההבדל בין ישראל לחור"ל נובע משילוב סובסידיה ואיתות. בחור"ל, בהעדר סובסידיה, שנים מספר בישיבה מקריבות זמן מספיק לאיתות על המסירות לקהילה החרדית.³⁰

ההשוואה עם קהילות בחור"ל מלמדת שחבילת הסובסידיות שניתנות לקהילה בארץ גרמו לדחייה של (15-18) שנה בכניסה לשוק העבודה.

בסיכום, גישה המדגישה את חשיבות הערכות ההדדית מסבירה שלוש תמיהות בולטות שמעוררת הכלכלה החרדית: העלייה בעתירות זמן הלימודים, שיעורי הילודה הגבוהים והעולים ושיעורי התעסוקה הנמוכים. ראוי לחזור ולומר שגישה זו אינה שוללת את חשיבות הערכים הרוחניים או אתוס השימור התרבותי, אלא מדגישה כי בין הברירות האפשריות בפולחן הדתי, עתירות הזמן בפולחן החרדי – שהוא למעשה רפורמה של הפולחן המסורתי – טעונה הסבר מסוים. אפנה עתה לדיון בהשלכות המצב על המדיניות הציבורית.

28. לדברי התלמידים, הלימוד בישיבה כרוך בהטבות אחרות כמו תועלת ישירה שיש בהנאה מעצם הלימוד והתועלת ליחיד ולקהילה מהצבר ההון הדתי הייחודי של העדה (Lehrer and Chiswick, 1993). הגיון הטוען הזה כולל את התועלת הנובעת מעצם הלימוד, המושמטת רק לשם פשטות. תצוין התועלת הנוספת הנובעת מהלימודים בישיבות (לכל סוגי הלומדים), ככל שארוכה יותר התקופה הנדרשת לאיתות המסירות הנחוץ, הכרוך בהכרח בקורבן של תועלת.

29. ראו דיון אצל (Berman-Klinov (1997).

30. יורם וייס עורר תמיהה הקשורה בהסבר זה, דהיינו שבגיל 40 הקהילה מכירה את הפרט עד כדי כך שלא יהיה לו צורך רב באיתות. תשובה אפשרית לתמיהה זו יש בגישת התלמידים: תלמיד כולל מבוגר יותר מסביר את לימודיו בישיבה בכך שהיא מבודדת אותו מן ההשפעות המשחיתות של העולם החילוני. כאשר נשאל אם בגיל 40, כשהוא אב ל-6 ילדים, הוא מועמד עדיין לעריקה או לסחף, השיב: "ברור שאינני עומד במבחן כל עוד אינני נוטש". יצוין עוד שהוא הגיל שבו אות המסירות עשוי להיות בעל הערך הרב ביותר בעבורו, כי האב יהיה תלוי עד מהרה בקהילה לגיוס כספים לחיתון ילדיו.

5. השלכות רווחה – חוסר היעילות שבחוסר השוויוניות

פרק 4 הראה שהקהילה החרדית צועדת לעבר דלדול כלכלי. האוכלוסייה תוכפל מדי 16 שנה. קשה לדמות שתשלומי העברה ממקורות התמיכה בקהילה – ממשלת ישראל ותורמים מחו"ל או יתרת הפיצויים מגרמניה – יוכלו להתקרב ולעמוד בקצב הגידול. היום חיים כ-110,000 ילדים במשקי בית שעומד בראשם אב הנמצא בישיבה. למשקי בית אלה הכנסה ממוצעת נמוכה ביותר, מתחת לקו העוני הישראלי. מספר הילדים במצב זה עולה בשיעור מעריכי. ומה שגרוע יותר, אם אבות אלה יבחרו להיכנס מיד לשוק העבודה, יכולת ההשתכרות שלהם תהיה נמוכה. אם כך, כיצד להעביר כספים למשפחות אלה, המפרנסות ילדים רבים, בלי לערער את התמריץ שיביא את אבותיהם לשוק העבודה? ובטווח הארוך יותר, האם אפשר לעצב מדיניות הניתנת ליישום פוליטי, במגמה להביא את הקהילה החרדית לסיפוק צרכיה בכוחות עצמה?

התשובה דורשת ניתוח העיוות הקיצוני שיש בקורבנות מסובסדים.

קורבן מסובסד

הגיון הלימוד בישיבה כאות יקר למחויבות, מלמד שכל מדיניות ציבורית המפלה לטובת הקהילה החרדית תגדיל את משך השעות בישיבה. הדבר נכון לא רק כמה שנוגע לסובסידיות, כמו המלגות לתלמידי הישיבות, אלא גם כמה שנוגע למסים המוטלים אך ורק על אזרחים שאינם חרדים, כמו הגיוס לצבא. אותו טיעון חל על אכיפת ההגבלות על נסיעה בשבת או הגבלות הכשרות בחוק האזרחי. כל דבר המגדיל את כוח המשיכה של הקהילה למצטרף הפוטנציאלי תגרוור עלייה במחיר החניכה ותביא לעיוות נוסף במשק. המעמד המונופולי של החרדים במועצות הדתיות הוא עיוות נוסף, כי הוא מוריד את איכות שירותי הדת הניתנים לרוב שאיניו חרדי – נקודה שנשוב אליה בהמשך.

כשהיא מוסברת בהקשר זה, השפעת הסובסידיות המפלגות על החרדים היא השפעה קיצונית. הגיל הממוצע של עזיבת הישיבה – 40 – פירושו דחייה של 15-18 שנה בכניסה לשוק העבודה, בהשוואה למקובל בקרב היהודים החרדים בחו"ל! ארבעים זה גיל מאוחר להכשרה מקצועית. כניסה דחיה זו לשוק העבודה היא הגורם היחיד החשוב ביותר לתלות הקהילה החרדית בסעד. התלות בסעד, בשילוב עם גידול האוכלוסייה, מציבה בעיות ברמה המוניציפלית והלאומית כאחת. כאשר משפחות חרדיות רבות והולכות כשרות לפטור מארנונה הודות להכנסתן הנמוכה, מתערערים בסיסי המס בבני ברק ובירושלים (Dahan, 1998). מצב זה גורר בהכרח דינמיקה הרסנית המכרסמת באיכות השירותים המקומיים (אם אין היא מעלה את שיעורי המסים המקומיים) וזו נלווית בעזיבת משקי בית עשירים יותר, המחרפה את הבעיה. לרשויות מקומיות אחרות יש תמריץ שלילי לקדם בברכה חרדים צעירים שאינם יכולים לעמוד במחיר הנכסים בירושלים, מחשש שאותה דינמיקה של התכווצות בסיס המס תחול גם בעריהן.

הערפת ישיבה על חינוך גבוה בקרב החרדים אינה מיוחדת לישראל. גם חרדים בתפוצות חוששים מגישה לאוניברסיטאות ולקולג'ים, כדי שלא ידבקו בהם יחסיות מוסרית ורעיונות חתרניים אחרים. להעדפה זו יש השלכות כלכליות מסוכנות לקהילה החרדית בעולם. רוב הגידול בתוצר הלאומי היהודי במאה האחרונה, בישראל ובחו"ל כאחד, נבע מהצבר הון אנושי. הגל הנוכחי של שינוי טכנולוגי מוטה השכלה, הנמשך מזה עשרים שנה לפחות, הטיב עם היהודים למעלה מן השיעור. אבל בצדה השני של מגמה זו חלה ירידה בהישגים הכלכליים של בעלי הכנסה תיכונית או פחותה ממנה בכל רחבי מדינות ה-OECD. מאחר שזוהי רמת החינוך של רוב הגברים החרדים, הם ניצבים

כפני מצב כלכלי מחריף הן בישראל והן בחו"ל. דומה שהמגע והמשא של החרדים עם העולם המודרני חייב לכלול עתה השלמה עם חינוך טכנולוגי על-תיכוני בדרך שתצמצם ביותר את האיום על הלכידות החברתית.

6. המלצות למדיניות – היעילות שבסובלנות

תחושת חוסר הצדק שבסדרי דחיית הגיוס הייתה תמיד גורם מפלג בחיים הציבוריים בישראל. החילוניים ואנשי הזרם המרכזי הדתי (לרבות לא-יהודים כמו בדואים ודרוזים) רואים בשירות הצבאי שירות ציבורי נחוץ, מסוכן בחלקו, והם שוללים את הפטור החרדי. מעבר לויכוח הציבורי בשאלת הצדק כשלעצמה, חוסר הצדק שבדחיית הגיוס גורר חוסר יעילות, המסייע בדחיפת הקהילה החרדית למשבר כלכלי.

בעבודה קודמת (Berman and Klinov 1997) טענו שדחיות גיוס המותנות בשהות בישיבה הן מכשול לעצמאותה הכלכלית של הקהילה החרדית מפני שיש בהן תמריצים שליליים חזקים להשתכרות ולצבירת הון אנושי. התניית הדחייה והמלגות באי-עבודה היא מס עצום על שעת העבודה הראשונה. הדבר נכון גם במה שנוגע לדרישה שנדרשו גברים שגילם עולה על 30 להקדיש את כל זמנם לישיבה כדי ליהנות ממלגות ומדחיות. דרישת הלימוד המתמשך מרתיעה תלמידי ישיבות אפילו מניסיון לעבוד או מעבודה זמנית כדי לפרנס את משפחותיהם בשעת משבר. יתר על כן, התניית הדחייה והמלגות בלימודים מלאים בישיבה אינה משאירה זמן רב ללימודי חול המכוונים לעבודה.

טיעון קודם זה לא היה שלם, כי הייתה חסרה בו הנקודה העיקרית של מדרד האיתות היעיל, שתואר לעיל בפרק 4: כל סובסידיה המגדילה את התמורה להצטרפות אנשים שלא היו חברים, תתבטל ותבוזבז עקב העלייה הנגרית בקורבן האופטימלי. הסובסידיה חייבת להיות שיוויונית על מנת שתהיה יעילה. במלים אחרות, אל לה להגדיל את ההטבות הניתנות למי שמצטרף דווקא למועדון דתי מסוים.

לכן, שיוויון ויעילות כאן מכתובים אותה מדיניות. תשלומי העברה ללא אפליה בין חברים לבין אלה שאינם חברים, לא יחייבו את החברים בקורבן מפצה כי לא יגדילו את כוח המשיכה של המועדון בקרב אלה שאינם חברים בה. סובסידיות שיוויוניות תכלולנה, למשל, הכשרה מקצועית לכלל המובטלים או קצבאות ילדים המותנות במספר הילדים בלבד. אלו יעילות בהרבה מסובסידיות מסוג המלגות והתמיכות המגיעות אל מוסדות החינוך החרדיים כשהן מותנות בהשתייכות לקהילה החרדית או בשהות בישיבה.

הטעות בהצעת ועדת טל

אם מחילים הגיון זה על הסובסידיה הגלומה בדחיות הגיוס, יש לו השלכה ברורה: הקלת תנאי הפטור מחובת השירות בצבא – כמו קיצור השהות בישיבה שהציע ועדת טל באביב 2000 – תקנה לגברים חרדים סובסידיה נוספת שאינה שיוויונית. משתמעת ממנה עלייה בקורבן המפצה, מן הסתם לא בשהות נוספת בישיבה אלא בדרך אחרת שאינה יעילה במהותה. יישום שיוויוני של חובת הגיוס ימנע עיוות זה.³¹

31. ברירה שלישית הנהנית גם היא מיתרון היעילות שבשיוויון היא צבא מתנדבים. אמנם, השאלה סבוכה ואין היא נשקלת כרגע.

הורדת הגיל שבו הדחייה נהפכת לפטור מ-41 (היום 31 עם 5 ילדים) ל-25 עבור גברים בישיבה קטין עיוות אחד אבל יגביר עיוות אחר. לגברים מעל גיל 25 השינוי אכן ישפר את התמריץ לצאת לעבודה (כפי שנטען בעבודה עם רות קלינוב) אבל עבור צעירים והוריהם המתלבטים בין שרות בצה"ל ולימודים בישיבה, הקלה זאת משפרת את התמריץ לבחור בישיבה. לפי הצעת הוועדה האברך יוכל לקבל פטור אחרי 7 שנים בישיבה. לפי התקנות הקיימות הוא יצטרך להשאר בלימודים (וקרוב לוודאי בעוני) עד הלידה החמישית (או עד גיל 41).

להצעות ועדת טל צפויים שלושה תוצאות: התוצאה המיועדת היא הגדלת התעסוקה אצל גברים חרדים מעל גיל 25. ייתכן שמחברי ההצעה יתאכזבו מהיקף הגידול כי, כפי שראינו, הרבה מהאברכים כבר פטורים משרות ובכל זאת נשארים בלימודים. התוצאה השנייה תהיה ירידה בשעורי הגיוס בגלל שיפור התמריץ לבחור ישיבה על פני שרות בצה"ל. תיתכן ירידה יחסית תלולה אצל בוגרי מערכת החינוך המתרחב של ש"ס. שלישיית, המודל מנבא גידול בקרבן כדי לפצות על הגדלת כוח המשיכה של הקהילה עקב ההקלה בתנאי הפטור. שתי התוצאות האחרונות יחמירו את תלות הקהילה בסעד ויקרבו פשיטת רגל כלכלית.

שני העיוותים האחרונים נובעים מהגדלת חוסר השוויון שקיים במערכת הגיוס הקיימת. המודל צופה שהפסד הרווחה לקהילה החרדית מיישום שווה של הגיוס יהיה קטן, יחסית, כשנתחשב בהגדלת ההכנסות של האברכים שיצטרפו לכוח העבודה. אפשר יהיה לפצות אותה בייעילות בעזרת גידול כללי בתמיכות אחרות: בהכנסה, בקצבאות הילדים, בהכשרה מקצועית, כאשר תמיכות אלו ניתנות בדרך שווה לכל הישראלים הנוקקים. רפורמה כזו במדיניות יטיב עם אוכלוסייה גדולה של ילדים מעוטי הכנסה. היא תעודד גם סובלנות ותקטין את התמריץ שיש לחברה החרדית להתנגד למסורות אחרות, מאחר שיקטן בקרבם הצורך לסלק 'נוסעי חינוך' על-ידי הטלת קורבנות יקרים.

באופן כללי יותר, כל פעולה ההופכת את החברות למושכת יותר יחסית לאי-חברות, תגרור גם עלייה לא-יעילה בקורבן. משום כך, שימוש בחוק האזרחי לאכיפת איסורים על אנשים שאינם חברים, תגרור את הצורך לאותן בקורבן נוסף. כלולים בכך חוקים לשמירת השבת, חוקי כשרות, חוקי נישואין, חוקי גיור והגבלות אחרות על פעילויות של מסורות דתיות מתחרות כמו האורתודוקסיה המודרנית, התנועה הקונסרבטיבית והתנועה הרפורמית.

גידול מהיר באוכלוסייה, בשילוב הצבר הון אנושי נמוך, מהווה איום על יכולת הקיום הכלכלי של הקהילה החרדית בישראל בטווח הארוך ובטווח הקצר כאחד. העברות תמיכה מן ההורים תתחסלנה בהכרח בטווח הארוך. קשה גם לשער הכפלה בתמיכה הממשלתית או בתרומות מחו"ל מדי 16 שנה. ובטווח הקצר יותר, תלות החרדים בתרומות חושפת אותם לשני סוגי סיכון. ראשית, שפל בחו"ל עלול להביא לקיצוץ ניכר ביותר בתרומות. ובהקשר זה, שיעור גבוה של העברות אלו מקורו במקרקעין וביהלומים – שני ענפים מחזוריים ביותר. שנית, היערכות חדשה של הפוליטיקה הישראלית עלולה להעלות לשלטון קואליציה של מרכז-שמאל או מרכז-ימין, עם רוב שאינו תלוי בתמיכת המפלגות החרדיות. קואליציה כזו תוכל לנצל את הסלידה החילונית מההצלחה הפוליטית של המפלגות החרדיות ולהבטיח שתשלומי ההעברה לחרדים יוקטנו. רפורמה בתקנות דחיית הגיוס תסייע להגן על הקהילה משני סיכונים אלה, על ידי החזרי היכולת שלה להתקיים עצמאית.

חבילות רפורמות

פתרון אפשרי לכל הבעיות הללו יש בחבילת רפורמות בשני חלקים. מצד אחד, חבילה זו תהיה שיויונית ולכן גם יעילה, ומצד שני היא תפצה את הקהילה החרדית די הצורך ותהיה משום כך

מעשית מבחינה פוליטית. החלק הראשון יבטיח צדק והשני יחליף סובסידיות מפלות ברשת ביטחון ללא אפליה.

חלק ראשון. שיוויון. הנהגת סעיף חוקתי המבטיח יחס שווה מטעם החוק לקבוצות ולעדות הדתיות. ההכרעה בעניין זה תינתן לפרשנות בתי-המשפט, אבל יש לצפות להשפעות הבאות: (א) ישווה הטיפול בנושא הגיוס; (ב) תשווה התמיכה בחינוך וביתר השירותים החברתיים בין הזרמים הדתיים; (ג) יסתיים המונופול של עדה דתית כלשהי במתן שירותי דת וביישום החוק האזרחי. **חלק שני. רשת ביטחון.** אספקת מערכת נדיבה של 'דשתות ביטחון' שתחולק בשווה על בסיס קנה-מידה אובייקטיבי, כמו הכנסה או מספר הילדים. בעתיד המיידית המערכת תכלול הכשרה מקצועית, כדי להניע רבבות גברים חרדים לעבודה, אם יבחרו בכך.

ההמלצה בשאלת השיוויון גמישה למדי. היא מניחה למשל מרווח ניכר בנושא הגיוס, לרבות הסדר המביא בחשבון את צרכי המגויסים החרדים, אפשרות לבחור בשירות לאומי ואפילו הנהגת צבא מתנדבים.

רצוי שהחלק שעניינו רשתות ביטחון יכלול הכשרה מקצועית בתכנות מחשבים ובתחומים אחרים הקשורים בהפעלת מחשבים. המחשב חורג מן המגמה המאפיינת את שינוי טכנולוגי מוטה השכלה בעולם, כי הוא מציע משרות בפריזון גבוה לבוגרים מוכשרים של בתי-הספר התיכוניים אחרי קורסים קצרים יחסית בתכנות ובנושאים קרובים. הניסיון מלמד שתלמידי הישיבות הצליחו בכך למדי, אחרי הכשרה של כמה חודשים.

הנהגת מדיניות הציבורית שיוויונית תביא לקורבנות מסובסדות סיום ולמונופול הדתי שבחסות המדינה. בכך יקטנו במידה רבה תמריצי הקבוצות הפוליטיות – דתיות להתארגן מלכתחילה. דבר זה מותנה בכך שהממשלה תוכל לערוך לאי-אפליה על בסיס דתי או עדתי, וזאת מתוך מחויבות כעין-חוקתית.³²

קהל הבוחרים של הקהילה החרדית עשוי להסכים לחבילה המומלצת, לאחר שתובטח לו 'רשת ביטחון' נוספת ונדיבה. וזאת מפני שפירושו של דבר יהיה ויתור על מערכת סובסידיות הגוררת קורבן בניצול הזמן, כמשקל נגד לסובסידיות, תוך כדי השגת מערכת סובסידיות שאינה תובעת קורבן. נזכיר גם שהסטטוס קוו ממנו נהנית הקהילה החרדית אינו בן-קיימא ברמות הנוכחיות של התמיכה הכוללת.

אף שההמלצה על רשת ביטחון מחייבת הוצאות גדולות, החלופה תהיה יקרה יותר. נשקול את הרווח שיהיה בטווח הארוך מסילוק מספר הגברים הגדל בשיעור מעריכי מרשימת הסובסידיות וכניסתה לרשימת משלמי המסים. לחלופין, נשקול את העלויות הפוליטיות והחברתיות של הטיפול באבות ל-110,000 ילדים חרדים, המבקשים בבת אחת סיוע ועבודה, ללא הון אנושי רב. נשקול גם את יתרונותיה של מערכת פוליטית המתפקדת ומגיבה כהלכה, המסוגלת לקדם יוזמות.

7. סיכום

הקהילה החרדית שאחרי מלחמת העולם השנייה הצליחה בפריצת דרך ובתחייה תרבותית ודמוגרפית ועלה בידה לשמר ברמה ראויה לציון את התרבות שהייתה לה באירופה לפני המלחמה. היא הגיעה

32. יציון שאין בכך שלילה של אותה ערובה ליחס שווה לקבוצות אתניות, לרבות קבוצות שהגיעו מארצות מוצא שונות, אף שייתכן כי יש טעם להתיר אפליה חיובית.

גם לקצב מדהים בגידול האוכלוסייה. אבל הענף הישראלי של קהילה זו, המונה כ-330,000 נפש, ניצב עתה נוכח איום לרווחתו: התוצאות הכלכליות של גידול החורג מן המשאבים. כמו בהרבה תחומים אחרים במשק הישראלי, מייסדי ישראל העניקו מונופול גם בתחום הדת וכך נוצר אינטרס מושרש שקשה לסלקו. המדינה נושאת במערכת אמצעים מפלים הגוררת ארבעה עיוותים קיצוניים: הקהילה החרדית, שיש בה יותר מ-110,000 ילדים במשקי בית כמעט ללא הון אנושי, תלויה לרווחתה בתמיכת המדינה; מפלגות דתיות – פוליטיות המבקשות רנטה מעוותות את התרבות הפוליטית; חוסר התפתחות של תרבות דת במגוון בין המסורת האורתודוקסית והחילונית ומתיחות גוברת בין זרמי היהדות בישראל.

התרבות השוררת בישראל היא צורה יהודית של ליברליות מערבית. הכלכלה שביסוד הכוח העולה הזה מבוססת על פריון היצירה של היחידים, המסתייע בחינוך. יהודים במערב הצליחו בדרך זו מבחינה כלכלית והגיעו לשגשוג במסגרת התרבות הכללית הפתוחה והסובלנית, אף שאנחנו מגששים את דרכנו להגדרה חדשה של זהותנו התרבותית היהודית.

כמו יהדות הרפורמה, התנועה החרדית היא ריאקציה להצלחה זו. מבחינה כלכלית, הקהילה החרדית היא הקרוב העני של אותה מסורת, תוססת מבחינה אינטלקטואלית, תרבותית ורוחנית, אך מדולדלת מבחינה כלכלית. היא חשה איום מצד התרבות החילונית ולכן היא מבודדת עצמה. המחיר הגבוה ביותר של בידוד זה הוא הסירוב לקחת חלק בחינוך החילוני, שהיה המנוע לצמיחה הכלכלית היהודית במאה האחרונה, הן בישראל והן בחו"ל. קהילות שנרתמו להלכה לחינוך החילוני הגיעו לשגשוג.

ריאקציה זו שרדה עד כה, אף שלא עלתה על העגלה, הודות לשילוב של מחויבות לשמרנות תרבותית, שיעורי ילודה גבוהים והעברות תמיכה מיהודים אחרים – ממשלת ישראל ותורמים מחו"ל. דא עקא, העברות אלו גם העצימו את הגיון הבידוד כאסטרטגיה של שימור תרבותי וכך זרעו את זרעי ההתמוטטות הכלכלית.

רוב המשפחות החרדיות בישראל לא חשו עדיין בכובד הלחץ הכלכלי הזה, מפני שקהילותיהם בודדו אותם ברמה ראויה לציון של עזרה הדדית. כל זוג, כל משפחה, כל ישיבה חשים דוחק, אך הם סומכים על קהילה נדיבה שתתמוך בהם. אבל הקהילה היא בסך הכל אוסף המשפחות. אין צורך בנבואה כדי לראות שאם הגידול בהון האנושי והפיסי יפגר אחרי גידול האוכלוסייה, הקהילה כולה תעמוד בפני פשיטת רגל כלכלית.

ישראלים רבים מחוץ לקהילה החרדית עשויים להתבונן בחרדה בתחזיות האוכלוסייה בצירור II. המאמר בא להבהיר שתי נקודות בהקשר זה. ראשית, אי אפשר יהיה להתמיד בשיעורי הפריון הנוכחיים בקהילה החרדית ובדרגה הקיימת של בידוד וריקליות. בהעדר מעבר מהיר לעבודה, הקהילה תביא עצמה לפשיטת רגל ותתמוטט הרבה לפני שתחזיות אלו תתממשנה. שנית, שיעורי הפריון והנוכחות בישיבה כיום הם תוצאה ברורה של סובסידיות מעוותות. לכן, סביר להניח שהשיעורים הללו יגיבו על הירידה הבלתי־נמנעת בסובסידיות אלה.

יש לממשלת ישראל הזדמנות חסרת תקדים לתקן עיוותים המכשילים את החברה ואת החיים הפוליטיים בישראל. הקהילה החרדית הישראלית יכולה לפעול בתיאום עם הממשלה כדי למנוע את פשיטת הרגל התלויה ועומדת. עליה להעביר לעבודה את רוב תלמידי הישיבות. ביטול היחס המפלה מטעם המדינה, החל בדחיית הגיוס של בחורי הישיבות, ישרת מטרה זו בשתי דרכים. ראשית, יסולק התמריץ המעוות להישאר בישיבה עד גיל 40. שנית, יגלד פצע פתוח ביחסים בין החרדים והיהודים האחרים בישראל וכך יורחק החשש שפוליטיקאי אופורטוניסטי יעורר מלחמת תרבות בהפחתה פתאומית ומרושעת של התמיכה בקהילה החרדית. הקהילה החרדית בעולם הגיעה

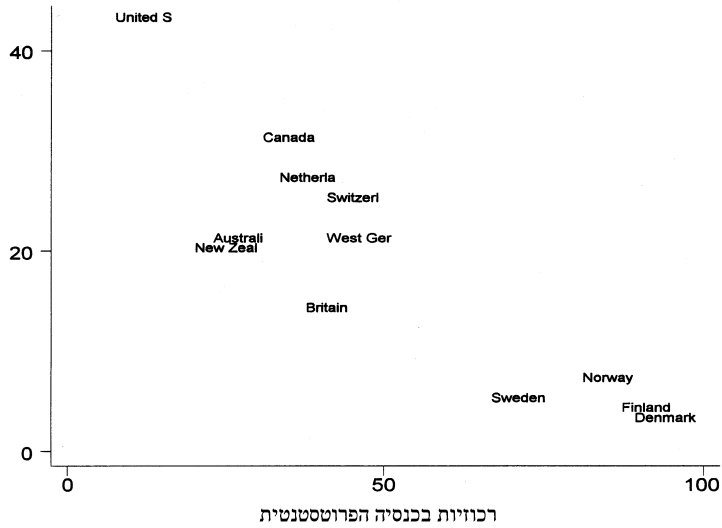
לתחייה תרבותית ודמוגרפית מרשימה ביובל האחרון. ייתכן שהיא חזקה היום די הצורך לוותר על מעמדה המיוחד בישראל, על מנת להחזיר על כנה את יכולת הקיום העצמאית ולהביא לשגשוג במאה ה-21.

ביבליוגרפיה

- Becker, G.S. (1960). "An Economic analysis of Fertility," in A.J. Coale (ed.) *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- . (1991). *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Berman, Eli. (2000). "Sect, Subsidy and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews." *Jerusalem Institute for Israel Studies*. (November 1998), and *Quarterly Journal of Economics*. 115 (August 2000)
- . and Ruth Klinov. (1997). "Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from a Sample with Infinite Horizons (Or. Mr. Jewish Father Stops Going to Work)." The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Discussion Paper No. 97.05. Jerusalem.
- Central Bureau of Statistics (various years). *Statistical Abstract of Israel*, Jerusalem.
- Chiswick, Carmel Ullman. (1995). "The Economics of American Judaism." *Shofar*, 13 (4): 1-19.
- Cornes, Richard and Todd Sandler. (1986). *The Theory of Externalities, Public Goods and Club Goods*. New York: Cambridge University Press.
- Dahan, Momi. (1996). "Who are the Poor in Israel?" Jerusalem: Bank of Israel, mimeo.
- . (1998). "The *Haredi* Population and Local Government, Part I – The Distribution of Income in Jerusalem." Jerusalem: The Jerusalem Institute for Israel Studies, Research Series #79 (Hebrew).
- Ellenson, David. (1992). "German Jewish Orthodoxy: Tradition in the Context of Culture," in Jack Wertheimer (ed.) *The Uses of Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Friedman, Menahem. (1991). *The Haredi Society – Sources, Trends and Processes*. Jerusalem: The Jerusalem Institute for Israel Studies, Research Series #41.
- Heilman, Samuel C. (1992). *Defenders of the Faith: Inside Haredi Jewry*, New York: Schocken Books.
- Iannaccone, Laurence R. (1991). "The Consequences of Religious Market Structure: Adam Smith and the Economics of Religion." *Rationality and Society*. 3 (2): 156-77.
- . (1992). "Sacrifice and Stigma: Reducing Free-riding in Cults, Communes, and Other Collectives." *Journal of Political Economy*. 100 (2): 271-291.
- . (1998). "Introduction to the Economics of Religion." *Journal of Economic Literature*. 36: 1465-1496.

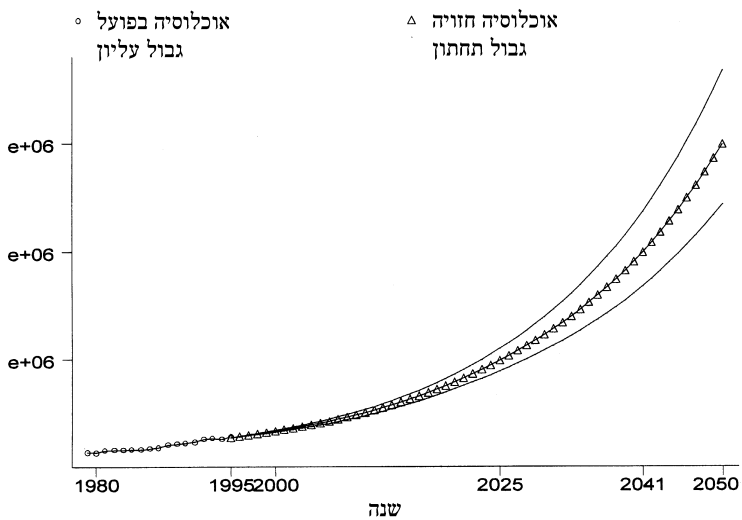
- Ilan, Shachar (1998a) "The *Yeshiva*-Bocher Basket: 17 Thousand Shekel Gross." *Ha'Aretz*. March (Hebrew).
- . (1998b). "Deceit." *Ha'Aretz*. May 19 (Hebrew).
- . (1998c). "The Rewards of Trespass." *Ha'Aretz*. May 2 (Hebrew).
- . (1999) "Ministry of Religious Affairs: 30,000 Older *Yeshiva* Students; Military: Only 8,500." *Ha'Aretz*. November 18 (Hebrew).
- Israel Government Yearbook (1998) Israel Government Printing Office, Jerusalem.
- Katz, Jacob. (1961). *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York: Free Press of Glencoe.
- Landau, David. (1993). *Piety and Power, The World of Jewish Fundamentalism*. New York: Hill and Wang.
- Lehrer, Evelyn L. and Carmel U. Chiswick. (1993). "Religion as a Determinant of Marital Stability." *Demography*. 30 (3): 385-404.
- Shahar, Charles, Morton Weinfeld and Randal F. Schnoor. (1997). *Survey of the Hassidic and Haredi Communities in Outremont and Surrounding Areas*. Outremont, Quebec: Coalition of Outremont Hassidic Organizations.
- Silber, Michael K. (1992). "The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition," in Jack Wertheimer (ed.) *The Uses of Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Smith, Adam. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Reprint. Chicago, IL: University of Chicago Press.

ציור I: כוח השוק הרתי והנוכחות בכנסייה

הערה: הריכוזיות נמדדת כמדד Herfindahl של משקלי העדה הפרוטסטנטית באוכלוסייה. בכל הארצות שנכללו, הקתוליות מונה פחות מ-50% מהאוכלוסייה. הציור הועתק ברשות מ-Iannaccone (1991). מבוסס על נתונים מ-"International Survey of Values", שנאספו בשנים 1981-1983.

ציור II: תחזית האוכלוסייה היהודית החרדית

הערה: תחזיות דמוגרפיות מחושבות על סמך שיעורי הפרייון חזויים ושיעורי התמותה הנצפים לפי גיל. שיעורי הפרייון החזויים מחושבים על סמך מקדמים שנאמדו מתוך רגרסיה של לידות על הגיל. נתוני התמותה לקוחים ממרשם התושבים, כפי שדווח בשנתון הסטטיסטי לישראל 1993. אוכלוסיית הבסיס של התחזית היא המדרגם של 1995/96. האוכלוסייה החזויה (1996-2025) נקבעה על סמך חישוב חוזר ונשנה של תאי גיל ומין ספציפיים, כאשר נתוני סקר כוח האדם מהווים בסיס. הגבול העליון והגבול התחתון של תחזית האוכלוסייה מחושבים על סמך הגבול העליון והגבול התחתון של מרווחי מהימנות ב-95% לשיעורי הפרייון המיוחדים לכל גיל, בחזוי מספר הלידות. בעוד שסביר להניח כי זה יהיה הרכיב העיקרי בשונות התחזית, גבולות אלה מפחיתים לאמתו של דבר במרווח המהימנות של 95%, כי הם אינם משקפים את הגורמים הבאים: דגימת השונות באוכלוסיות ספציפיות לפי גיל לנשים בגילי הפרייון בשנת הבסיס; שונות התחזית באוכלוסיות ספציפיות לפי גילן של נשים בגיל הפרייון; שונות בתמותה בפועל; שונות בפרייון בפועל. ראו פרטים בנספח II של Berman (2000).

לוח 1: פרייון לפי השתייכות דתית ומוצא אתני

תקופה	חרדים מעדות המזרח*	חרדים אשכנזים*	חרדים שהורים ילידי הארץ*	יהודים לא-חרדים	נוצרים	מוסלמים
1980-1984	4.57 (0.36)	6.91 (0.32)	8.7 (0.72)	2.63 (0.03)	2.66 ²	5.98 ²
תצפיות	613	764	194	38909		
1993-1996	6.57 (0.41)	7.62 (0.38)	8.51 (0.77)	2.26 (0.04)	2.19 ²	4.65 ²
תצפיות	531	673	372	33738		
שינוי	2.00	0.71	-0.18	-0.37	-0.47	-1.33
הבדל בהבדל:						
ספרדים / אשכנזים		1.29 (0.67)				

הערות: (א) יהודים יוצאי עדות המזרח מוגדרים לפי הולדתם או הולדת אביהם באפריקה או באסיה. יהודים 'אשכנזים' מוגדרים לפי הולדתם או הולדת אביהם באירופה, באמריקה או באוקיאניה. הורים ילידי הארץ הם בדרך כלל אשכנזים, בייחוד בשנות השמונים. (ב) מרשם התושבים, 1980. (ג) מרשם התושבים, 1995/96.

שיעורי הפרייון הכוללים בארבעה הטורים הראשונים מחושבים מנתוני מיקרו על סמך השאלה בסקר כוח האדם: "ילדיכם בני 0-1 הנמצאים בבית." אלה עשויים לכלול מספר קטן של ילדים מאומצים. שיעורי פרייון ספציפיים לפי גיל מחושבים ל-6 קטגוריות גיל של נשים בנות 18 עד 54. טעויות תקן עקיבות מבחינה הטרוסקדיסטית נתונות בסוגריים. היהודים החרדים מזוהים בסקר

כפרטים החיים במשק בית שבו לפחות גבר אחד מצהיר כי בית-הספר האחרון שבו למד היה ישיבה. מדגמי סקר כוח האדם כוללים את כל הקבוצות המתחלפות הייחודיות בפעם הראשונה שהן נצפות. נתוני מרשם התושבים הם מהשנתון הסטטיסטי לישראל 1982 ו-1997.

לוח 2: שיעורי נוכחות מלאה בישיבה לפי מוצא: 1980-1996

תקופה	ספרדים*	אשכנזים*	הורים ילידי ישראל ^א	כל היהודים החרדים
1980-1984	38% ^ב	46.8	55.1	45.4
	(3.0) ^ג	(2.2)	(5.1)	(1.7)
תצפיות	260	520	98	880
1993-1996	53.9	54.4	72.2	57.6
	(2.9)	(2.3)	(3.3)	(1.6)
תצפיות	299	464	182	796
שינוי	15.9	7.6	17.1	12.2
	(4.2)	(3.4)	(6.1)	(2.5)
הבדל בהבדל ספרדים / אשכנזים		8.4		
		(5.7)		
			5.0	
			(5.4)	

מקור: סקרי כוח האדם, 1980-1984, 1993-1996.

הערות: (א) יהודים מוגדרים לפי הולדתם או הולדת אביהם באפריקה או באסיה. יהודים 'אשכנזים' מוגדרים לפי הולדתם או הולדת אביהם באירופה, באמריקה או באוקיאניה. הורים ילידי הארץ הם בדרך כלל אשכנזים, בייחוד בשנות השמונים. (ב) שיעור הנוכחות הוא היחס בין הלא-משתתפים בישיבה (המציינים שהלימוד המלא בישיבה הוא הסיבה לאי-השתתפותם) לבין היהודים החרדים. יהודים חרדים מזוהים בסקר כפרטים החיים במשק בית שבו לפחות גבר אחד מצהיר שלימודיו האחרונים היו בישיבה. (ג) טעויות תקן עקיבות מבחינה הטרוסקרדיסטית נתונות כסוגריים.